

FODOR PÁL

Üvejsz pasa hagyatéka

Pénzügypolitika, vagyonekobbzás és az oszmán hatalmi elit
a 16. század végén

I.

A 16. század közepén még virágzó és gazdag oszmán állam az 1580-as évek második felére súlyos pénzügyi válságba sodródott. Az államháztartás egyensúlya megbomlott, a kincstár olykor napi fizetési kötelezettségeinek sem tudott eleget tenni. A válság alapvetően a közkiadások folyamatos növekedése miatt köszöntött be, ami viszont a folytonos, hásszonnal nem járó háborúknak, továbbá annak volt a következménye, hogy a gazdaságban, politikában és hadügyben végbement külső és belső változások miatt egyre nagyobb tömegek kapaszkodtak az állam „emlőire”. A hatalmi elit különböző csoportjai: a szultán környezete, a hárem, az ún. „előkelők” (*ekabir* vagy *ümera*: az „igazi oszmánok” rendje vagy kasztja, amelynek tagjai a legmagasabb központi és tartományi állásokat birtokolták), az udvari zsoldosok és a vallási ortodoxia között kemény, gyakran kíméletlen harc bontakozott ki a (döntően állami) jövedelmi forrásokért, ami társadalmi nyugtalansághoz, ismétlődő katonalázadásokhoz, egyáltalán: a társadalmi béke és a közrend felbomlásához vezetett. A válsághelyzet állandósulása az államvezetés meghatározó köreit arra készítette, hogy nekilássanak a központosított jövedelemgazdálkodás és pénzügyigazgatás átszervezéséhez, és új módszerekkel próbálják a hiányt eltüntetni vagy legalábbis mérsékelni. Ezek a kezdetben esetleges, majd egyre átgondoltabb, átfogóbb intézkedések lassanként rendszerré álltak össze, s azt lehet mondani, hogy bizonyos értelemben „rendszerátváltoztató” jelleget öltöttek az 1590-es évek elejére. A klasszikus „újraelosztó”, vagy ismertebb nevén: *timár*-rendszer fokozatosan más formáknak adta át a helyét, a mértéktelen központosítás pedig lassanként lazult, a gazdaságban és a politikai szférában decentralizációs, illetve szerényebb mértékben privatizációs folyamatok indultak el.

A pénzhiány orvoslására bevezetett módszerek közül ezúttal a konfiskálást, elsősorban a csúcselitbe tartozó, gazdag államférfiak vagyonának lefoglalását veszem szemügyre, majd különböző források segítségével egy korabeli vagyonekobbzás lefolyását ismertetem. Hangsúlyozni kell, hogy a téma vizsgálata nem pusztán az oszmán pénzügypolitika szempontjából fontos, hanem a korabeli oszmán hatalmi elit társadalmi szerepének és belső mozgásainak mélyebb megértését is elősegítheti.

A vagyonekhozás elvi alapjai

A konfiskáció (*musadara*, törökösen *müsadere*) fogalmát a muszlim vallásjog nem ismeri. Ennek ellenére már az abbászida kalifátus virágkorában kialakult az a gyakorlat, hogy a kincstári hiány pótlására a hivatalukat vesztett és működésük során meggazdagodott méltóságoktól elszedték a vagyonukat vagy annak egy részét.¹ A kalifátus széthullása után keletkezett iszlám utódállamok többsége követésre érdemesnek tartotta ezt a hagyományt. Az oszmán állam sem volt kivétel, jóllehet a birodalom felemelkedésének időszakában még viszonylag ritkán éltek vele a szultánok. A 15. és a 16. század közepe között eltelt évszázad azonban mind társadalmi, mind jogi értelemben kiszélesítette az uralkodók ilyen irányú lehetőségeit. Az államapparátusban, főleg annak csúcsain egyre nagyobb szerepet kaptak a foglyokból vagy adóban elhurcolt gyermekekből kinevelt káderek. A legelőkelőbbeket szisztematikusan összeházásították az uralkodók nőrokonaival és a háremben nevelt rabnókkal, ami egységesen képzett, megingathatatlan hűségű irányító apparátussal látta el a szultánokat. Jóllehet a rabszolgák soha nem szállták meg teljesen az államot, a szultán és a dinasztiaival teljesen összefonódott „palota-rend” túlhatalma lassanként a szabadnak született, muszlim vagy török állami alkalmazottak „hadát” is a rabszolga helyzetébe taszította.² Ezt fejezte ki a *kul* (rabszolga) szó tartalmának bővülése: eredetileg csak a rab eredetű államférfiakat és katonákat hívták így, a 15. század végén azonban már valamennyi állami szolgálatban álló emberre, sőt a 16. század közepén a termelő rájáakra is kiterjesztették a *kul* fogalmát.³

A muszlim örökösödési jog szerint az állam elvileg a következő esetekben teheti rá a kezét valakinek a vagyonára. 1. Ha annak gazdája ismeretlen vagy örökösök nélkül halt meg, vagy az örökösök ismertek, de nem érhetők el; az ilyen hagyaték a „muszlim közvagyon” (*beytülmal-i müslimin*), vagyis az államkincstárat illeti meg. Ugyanígy joga van az államnak arra a vagyonrészre, amely akkor marad fenn, ha örökösként csak a férj vagy egy feleség jelentkezik, aki az iszlám örökösödési jog szerint a vagyonnak csak a törtrészére tarthatott igényt. 2. Ha a hagyatékozó a szultán (vagyis az állam) rabszolgája, mivel az utóbbi vagyonával a gazda rendelkezik. 3. Ha az örökhagyó olyan felszabadított rabszolga, aki valaha a szultán (az állam) rabja volt; ilyenkor az uralkodó a „felszabadított ura” (*mevle'l-itaka*) elv alapján az örökösök közé lép (igaz, a rangsorban meglehetősen hátul foglal helyet).⁴ Egyes oszmán vallásjogászok ezt még annyi-

1 C. E. Bosworth: Muşadara. In: The Eyclopaedia of Islam. VII. Ed. by C. E. Bosworth–E. van Donzel–W. P. Heinrichs–Ch. Pellat. Leiden–New York, 1993. 652.; *Ahmet Mumcu*: Osmanlı devletinde siyaseten katl. Ankara, 1963. 147–148.

2 Fodor Pál: Török és oszmán: Az oszmán rabszolga-elit azonosságutadatáról. Történelmi Szemle 37(1995) 367–383.

3 I. Metin Kunt: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983. 35., 41–42.

4 Ömer Barkan: Edirne askerî kassamı'na âit tereke defterleri (1545–1656). Belgeler 3(1966) 5–6. sz. 22.; Halil Cin–Ahmet Akgündüz: Türk hukuk tarihi. II. Istanbul, 1990. 133., 137.; Ahmed

val egészítették ki, hogy amennyiben a muszlim határok védelmére és a háborúk folytatására nincs elegendő pénz, akkor a „kalifának”, vagyis a szultánnak joga van elvenni azok javait, akik megvesztegetéssel szerezték.⁵

Ezeket a jogi lehetőségeket és a központi hatalom túlsúlyát kihasználva a szultánok a 16. század második felétől, egyenes arányban azzal, ahogy a pénzínség növekedett, egyre gyakrabban nyújtották ki kezüket a tisztségviselőknél felhalmozott vagyonok után. Az elkobzás III. Murád (1574–1595) uralkodása idején szinte mindennaposá vált. Erről tanúskodnak a kortárs Szelániki Musztafa oszmán történetíró szavai, aki így örvendezett, amikor az uralkodó halála után egy elhunyt főember vagyona elkerülte a konfiskálást: „Az emberek Istennek hálát adva imáikba foglalták az uralkodói igazságosság napjait, mivel nem estek neki hagyatékának és árvái vagyonának azzal az indokkal, hogy »defterdár volt«. A megboldogult padisah [III. Murád] idejében az állam vezetőinek szokásává vált, hogy azt állítva: »tartozik a kincstárnak« [*miriye alakası var*], a legkisebb ürüggyel elrabolták a muszlimok vagyonát.”⁶ Megkönnyítette a „rablást”, hogy miután az előkelők az uralkodók kegyéből kaptak hivatalt és ahhoz illő vagyont (sőt, gyakran még feleséget is), eleve nehezen lehetett szétválasztani az állami és a magánvagyonot.⁷ Így aztán ekkoriban a csúcselejtnek és a társadalom vele kapcsolatban álló részének (kivéve talán a vallásjogászok, az *ulema* „rendjét”) illet jól észben tartania, hogy a hivatali állások ingatagabbak, mint valaha, s hogy a személyes és vagyonbiztonságnak még a maradékai is elenyészőben vannak. „A magas hivatal nem tulajdona senkinek sem”, „a vagyon a padisahé, a *kul* a padisahé” – ismerte el megadóan Szinán nagyvezír, mint igencsak érintett, a szultánnak 1589–1591 között beadott felterjesztéseiben.⁸ Ezzel teljes összhangban Velence isztambuli követe, Gianfrancesco Morosini azt írta 1585-ben, hogy „a Nagyúr [= a szultán], aki minden dolog valódi ura, azt vesz el a hagyatékból, amit csak akar, s kegynek tekinti, ha bármit meghagy az özvegyeknek és a gyerekeknek. [...] A Nagyúr pusztá szeszélye elegendő ok arra, hogy a világon bármit megtegyen. [...] A szultán [...] mindenkor fordulhat a gazdag magánszemélyek-

Akgündüz: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. Kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri. Istanbul, 1990. 119.; *Said Öztürk*: Askeri kassama ait onyedinci asır Istanbul tereke defterleri (sosyo-ekonomik tahlil). Istanbul, 1995. 87–88.; vö. *Joseph Schacht*: An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1964. 170.

5 *Cavid Baysun*: Müsâdere. In: İslâm Ansiklopedisi. 8. Istanbul, 1979. 669–670.; *Ahmet Mumcu*: Tarih içindeki genel gelişimiyle birlikte Osmanlı devletinde rüşvet (özellikle adli rüşvet). Istanbul, 1985. 238.

6 *Selânikî Mustafa Efendi*: Tarih-i Selânikî. Hazırlayan Mehmet İpşirli. (= Selânikî) I–II. Istanbul, 1989., II. 456.

7 *Klaus Röhrborn*: Konfiskation und intermediäre Gewalten im Osmanischen Reich. Der Islam 55 (1978) 346–347.

8 Az első idézet: Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan (= Revan) 1951, 165b.; a második: uo. Revan 1943, 60b.

hez, s megkaphatja tőlük azt az összeget, amire vágyik, akár ajándékképpen, akár erővel. [...] Elveszi, amit akar: birtokaikat, gyerekeiket, sőt, mondhatni, a testüket.”⁹

Az oszmán hatalmi elit reakciója a vagyonekzásokra

Morosini követ úgy érzekelte, hogy a fentiekben idézettek azért teheti meg az uralkodó, mert „senki sem mer nyíltan szót emelni ellene”.¹⁰ Ebben azonban nem volt teljesen igaza. Ha az elitnek meg kellett is hajtania a fejét, többen, különösen a nagyvezíri székbe emelt államférfiak, egy ideig kemény belső propagandát fejtettek ki a *müsadere* sűrűsödő alkalmazásával szemben. 1589–1591 közötti második hivatalviselése idején Szinán nagyvezír valóságos háborút vívott a témában III. Murád szultánnal, és érveit felsorakoztatva nyilvánvalóan nemcsak személyes, hanem társadalmi csoportjának ellenérzéseit is megfogalmazta.¹¹ Némi meglepetést okoz, hogy miközben a főméltóságok elfogadták a szultán korlátlan hatalmát önmaguk felett, szemükben a konfiskáció olykor mégis „bűnnek” (*suç*) tetszett, de legalábbis olyan dolognak, amelyben részt venni (főleg eleinte) kellemetlen érzést, tapintható büntudatot okozott.¹² Ez abból is látható, hogy egyes esetekben a szultán által utasított államférfiak igyekeztek egymásra háritani a végrehajtás nyűgét. Szinán pasát egyszer szabályosan megfenyegette az uralkodó, hogy nemcsak a vagyonát, de a gyerekeit is eladja, ha tovább tétlenkedik a főadmirális (*kapudan paşa*) vagyonának lefoglalásával.¹³ Az uralkodó rosszállása ellenére többen többször céloztak vagy hivatkoztak arra, hogy az eljárás nem áll összhangban a vallásjogi előírásokkal.¹⁴ Ennek részeként visszatérően találkozunk azzal a kifogással, hogy az efféle akciók elsősorban az árván maradt gyerekek megélhetését veszélyeztetik, s az ilyen vagyon szerencsétlenséget hoz annak, akihez kerül.¹⁵ Gyakran hívták fel az uralkodó figyelmét arra,

9 Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto. Ed. Eugenio Albèri. Serie III. Volume III. Firenze, 1855. 274., 279.

10 I. m. 274.

11 Szinán nagyvezírré ld. *F. Babinger*–[*G. Dávid*]: *Sinān Pasha, Khodja*. In: *The Eyclopaedia of Islam*. IX. Ed. by C. E. Bosworth–E. van Donzel–W. P. Heinrichs–G. Lecomte. Leiden, 1997. 631–632.

12 Revan 1943, 18a–18b.

13 Revan 1943, 18a.

14 Revan 1943, 18b.; *Cengiz Orhonlu*: *Osmanlı tarihine âid belgeler*. Telhîsler (1597–1607). İstanbul, 1970. 17–18.: 18. sz. Persze mindig akadtak olyanok (pl. a krónikás Ibrahim Pecsevi), akik a szultánok minden cselekedetét törvényesnek tartották; ld. *K. Röhrborn*: i. m. 348.

15 Revan 1943, 34a., 63a. A dolog láthatóan a szultánt is idegesítette, mert kijelentette: „ki egyezne bele, hogy az árvák vagyonához nyúljon” (*mal-i yetime karib olmağ; kim kabul eder*); uo. 63a. Vö. *C. Baysun*: i. m. 670. Lutfi pasa állambölseleti munkájának kiegészítője 1606-ban ugyancsak a megtartóztatást ajánlja az árvák vagyonával kapcsolatban: *Mübahat S. Kütükoğlu*: *Lütfi paşa Âsafnâmesi (yeni bir metin tesisi denemesi)*. İstanbul, 1991. 11. Az „árvák jogainak” hangozta-

hogy a köztiszteletben álló férfiak kifosztása, családjuk veszélybe döntése súlyosan rongálja a hatalom tekintélyét és legitimációját, mert a köznép a nyelvére veszi és átkozza érte az uralkodót.¹⁶ Ebben igazuk is lett, mert Lorenzo Bernardo velencei követ 1592-ben arról számolt be, hogy a nép megveti, és zsu-gori, krajcároskodó alaknak tartja Murádot, aki a konfiskációkkal felkorbácsolja az elégedetlenséget.¹⁷

A győzködés azonban nem használt, s tíz év múltán az akkori nagyvezír már nemcsak a fenti érveket ismételte el, amikor egy konfiskálás ellen foglalt állást, hanem azt is világosan kimondta, hogy az oszmán kormányzó réteg megroggyant az anyagi terhek súlya alatt: „Boldogságos padisahom, ez a holmi legfeljebb 5000 arany értékű lehet; felséged részéről ilyen csekélységbe beavatkozni a vallási és a szultáni törvény értelmében [*şeran ve kanunen*] nem lehetséges. Mi szüksége van a fényes birodalomnak bárki ilyesféle holmijára és vagyonára, különösen, hogy Ön Mekka és Medina uralkodója, a próféták urának, Mohamed őszentségének utóda [*halife*]? Ezért boldogságos padisahomhoz az illő, hogy Istennek tetsző módon nem engedélyezi a vallási törvény megsértését, és igazságossággal és méltányossággal bevételt könyvel el a sors könyvében. Bárcsak az Ön legkisebb szolgálja is olyan gazdag lenne, mint Krózus, mert akkor Ön büszke és hírneves lehetne az uralkodók között. Mivel felséged kormányzóinak kezében nincs erő, hatalom, vagyon és gazdagság, senki sem képes annyi rátermett és alkalmas embert alkalmazni, mint ennek előtte, legyen szó akár vezírről, akár beglerbégről vagy [*szandzsák*]bégről. Ezért kerekedett felül az ellenség. Ha felséged valamilyen szolgálatot rendel el eme szolgájának, mindnyájan szegénységről panaszkodnak, és lóteherszám kérnek [*kölcsön*] pénzt boldogságos padisahomtól. Ha az Ön efféle szolgálinak lenne vagyonja és anyagi ereje, az nem haszontalanul kidobott pénz lenne, hanem előnyei a vallásra és az államra háramlanának vissza. Ebben az esetben, boldogságos padisahom, az ilyen vagyonok valóban a padisahi birodalom javát fogják szolgálni. Szolgálja, Hizir pasa adós maradt az egyiptomi kincstárral, amely 600 000 aranyat tesz ki. Ez a vallásjog és a szultáni törvények szerint követelhető. Ám ha [*rádásul*] még ezeket a semmiségeket is elveszik tőle, azt a nép nyilvánvalóan önkénynek fogja tekinteni. Isten ments, hogy ebbe Ön beleegyezzék”.¹⁸

Azt az itt kifejezett meggyőződést, hogy az előkelők jóléte automatikusan magával hozza a birodalom virágzását, a szultánok láthatólag nem egészen osz-

tása arra a vallásjogi előírásra támaszkodott, amely szerint (többek közt) a serdületlen gyerekeknek apjuk vagyonából ellátásra (*nafaka*: ruha, élelem, taníttatás) van joguk; ld. *S. Özüürk*: i. m. 230–235.

16 Revan 1943, 15a–b., 18b., 34a., 60b. Szinán nagyvezír ekképpen foglalta össze tömören a veszélyeket: „Vagyont és javakat találhatunk, de jó hírnevet és túlvilági életet nem” (*mal ve menal bulunur amma nam ve ahiret bulunmaz*); uo. 34a.

17 Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. Raccolte, annotate ed edite da Eugenio Albèri. Serie III. Volume II. Firenze, 1844. 373.

18 *C. Orhonlu*: i. m. 17–18.: 18. sz.; vö. *I. M. Kunt*: i. m. 84., 115.

tották. Ők éppen ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy előbbre való az uralkodói magánvagyon (a belső kincstár) gyarapodása és az államkincstár egyensúlya, s hogy ennek legfőbb akadálya a kormányzó körök vagyonszerzése és gátlástalan harácsolása. III. Murád egy ízben indulatosan jelentette ki: „tán nem a »muszlim közvagyonból« származnak-e azok a falvak és puszták, melyeket mindnyájan szereztek? Így vagy úgy elértek, hogy nektek ajándékozzák, aztán birtokotokban tartjátok azokat, s nemcsak te [mint nagyvezír], hanem valamennyien ekkora [bevételi] hiánnyal küszködtök.”¹⁹ Ebben természetesen maguk a szultánok is ludasak voltak, hiszen a kincstár feltöltésére éppen ők vezették be az állásvásárlás, illetve az állásbiztosító ajándékozások intézményét, amely a konfiskáció mellett a másik nagy csapást mérte az előkelőkre (az inflációról és a szolgálati idő rövidüléséről most nem is szólva). E nehézségek miatt az utóbbiak az 1580-as évektől valóban hihetetlen elszántsággal és kíméletlenséggel próbálták vagyonukat megtartani, menteni, alkalomadtán pedig növelni. Mivel ennek a témának a tárgyalására másutt keríttek sort, s később amúgy is látunk majd példákat a korabeli „magánvagyonokra”, csupán felsorolásszerűen jelzem a nagyok körében legnépszerűbb stratégiákat: a gyengébb pozícióban lévő, közép- és alsó szintű állami alkalmazottak, katonák jövedelmeinek egy részét a legfelső réteg számára csoportosítják át; a nagyúri kíséretet eltartását az államra hárítják; pénzügyi feladatokat vállalva adóbérlők vagy az adóbérletek és az adóbehajtás ellenőrei lesznek; a tehetősebbek bekapcsolódnak a kereskedelembe és a szállításba, sőt a csempészetbe; nagystílusú pénzügyletekbe fognak (mindenki tartozik mindenkinek); a hagyományos javadalom (*dirlik*)-rendszerből valamilyen képpen kimaradt vagy kihartható falvak, puszták, tímárok, ziámetek sorát és fürdők, boltok, tímárműhelyek, kocsmák tulajdonjogát szerzik meg; kisebb-nagyobb majorságokat, tanyákat (*çiftlik*, *menzil*) alakítanak ki maguknak; pénzük egy részét és ingatlanaik többségét vallási alapítványokba fektetik, és „elajándékozzák” (*hibe*) kiterjedt rokonságuknak és kíséretüknek; készpénzüket javát pedig – s társadalmi szempontból hosszú távon ez lesz az egyik legnagyobb baj – teaurálják, értéktárgyakba, drágakövekbe, luxuscikkbe fektetik, vagy, mint látni fogjuk, egyszerűen elrejtik, elássák.²⁰

19 Revan 1943, 18a. Természetesen a közjövödelmekben jelentkező hiányra céloz.

20 Ezek a módszerek két vezír-pasa vagyoni politikájára vonatkozó adatgyűjtésem során rajzolódtak ki; mindehhez ld. még: *Ö. Barkan*: i. m. passim.; *Halil İncelik*: Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History 19(1969) 97–140.; *Suraiya Faroqhi*: Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650. Cambridge, 1984.; *Klaus Röhrborn*: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin–New York, 1973. 96. ssk., 143.; *I. M. Kunt*: i. m. 85. ssk.; *Andreas Tietze*: Muştafa ‘Alī’s Counsel for Sultans of 1581. Edition, translation, notes. I–II. Wien, 1979–1982. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 137., 158.), I. 84–86., 186–188.; *Hasan Yüksel*: Vakıf–müsadere ilişkisi (Şam valisi Vezir Süleyman paşa olayı). Osmanlı Araştırmaları 12(1992) 399–424.; *Uő*: Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında vakıfların rolü (1585–1683). Sivas, 1998. főleg: 177–178.; *Murat Çizakça*: A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific

Ezek a törekvések igencsak ellentmondásos következményekkel jártak. A leghatalmasabb, vékony réteg kezén pályája fénykorában szinte felfoghatatlan gazdagság halmozódott fel. Különösen két csoport válik ki e tekintetben: egyfelől a vezírek, másfelől azok a szerencsések, akik fel tudták küzdeni magukat a leggazdagabb (Aleppó, Damaszkusz, Rumélia, Egyiptom, a szíriai Tripolisz stb.) és némely határ menti (Bagdad, Dijárbekir, Erzurum stb.) tartomány beglerbégi vagy defterdári állásaiba és a központi főhivatalok élére. Ugyanakkor az előkelők „rendje” egészében véve láthatóan szegényedett; tagjai óriási adósságokkal küszködtek, sokan mentek csődbe, s előfordult, hogy a hadba vonulás költségeinek fedezésére a kincstártól kellett kölcsönt felvenniük.²¹

A változások nem hagyták érintetlenül a politikai struktúrát sem. A vagyoneért folyó harc felbomlasztotta a csúcseleit hagyományos összetartását, és olyan rendszert alakított ki, amelyben csak azok tudták hathatósabban képviselni érdekeiket (főleg a zsirosabb állások megszerzését, netán a konfiskáció elkerülését), akik mögött nagyra duzzadt, az állam legkülönbözőbb szféráiba beszivárgott udvartartások (*kapu*), valamint az utóbbiakból és a hárem befolyásos köreiből létrejött szélesebb koalíciók álltak. A frakciók hatalmi játszmái azonban végeredményben alig, legfeljebb átmenetileg tudták elvenni az uralkodók konfiskációs étvágát. A legtöbbször ugyanis a riválisok lelkesen elégtették ki a szultán kíváncsiságát, ha az többet kívánt tudni valakinek a vagyoni helyzetéről, sőt gyakran maguk sürgették az elkobzást, nem gondolva azzal, hogy a következő fordulóban majd ők kerülnek sorra. Bizarrrá látni, hogy az a Szinán nagyvezír, aki annyira ágált a *müsadere* ellen, mennyi energiát fektetett a szultán meggyőzésébe, hogy fossa meg vagyonától és életétől legnagyobb ellenségét, Ferhád pasát (néhány év alatt sikerült is neki). Az előkelők belterjes életének az a paradoxona, hogy társadalmi bázis hiányában csak attól remélhettek védelmet, akivel szemben védelmet kerestek, az időnkénti zúgolódások ellenére teljes mértékben kiszolgáltatta őket a dinasztia mohóságának. A szultánok valóban azt vették el, amit akartak.

A vagyonek kobzás főbb típusai

A közfelfogás azt tartja, hogy a konfiskálások elsősorban a meghalt, a hivatalukból letett és a kivégzett államférfiak vagyonát sújtották.²² A 16. század végéről és

Reference to the Ottoman Archives. Leiden–New York–Köln, 1996.; *Linda T. Darling*: Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660. Leiden–New York–Köln, 1996.; *Revan* 1943, 18a.; *Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (= BOA), Kepeci 253, 53.

21 *Istanbul, BOA Mühimme defterleri* (= MD) 67, 393/150. (1591. aug. 3.): a tirhalai bég egy éve nem fizeti meg a kincstártól kölcsönvett 130 000 akcsét; *Selânikî II.* 703.; vö. *Ö. Barkan*: i. m. 72–73.; *Halil İnalcık*: Adâletnâmeler. Belgeler 2(1965) 3–4. sz. 49–145.; ld. még a fentebb, *C. Orhonlul*ól idézett telhizs-részletet a 18. jegyzetben.

22 *A. Mumcu* szerint két alapvető formája létezett: 1. a büntetésként alkalmazott, amely a halálbüntetés (*siyaseten katl*) vagy az átmenti hivatalvesztés (*azl*) velejárója, vagy a kivégzés helyett kirótt büntetés; 2. a természetes halál esetén bekövetkező, amely abból fakad, hogy a szultán a *kulok* örököse; *A. Mumcu*: *Siyaseten katl* i. m. 149.

a 17. század elejéről rendelkezésre álló példáink azt mutatják, hogy a paletta ennél színesebb volt, és a számottevő hagyatékok sorsa végső soron a szultán egyedi döntésén múlt.

Ha a főember örökösök nélkül halt meg, akkor a hagyatéka minden további nélkül a szultánra szállt.²³ Amennyiben voltak örökösei, akkor a Szelánikitől fentebb idézett részlet és egyéb adatok alapján úgy tűnik, a leggyakoribb okot a beavatkozásra az szolgáltatta, hogy az illető nem teljesítette pénzügyi kötelezettségeit, vállalásait (*miriye alakası var*), vagy sikkasztott a rábízott kincstári javakból (*ekl ve bel*). Ilyenkor a magánvagyonra szolgált a tartozások fedezetéül. A századfordulón csodaszamba ment, ha az elhalt központi vagy tartományi kincstartók (*defterdârok*) hagyatékát nem szedték el.²⁴ Nemcsak az állammal, de a főemberek egymással szemben fennálló tartozásai is vezethettek konfiskációhoz; a szultánhoz közel álló potentátok el tudták érni, hogy elhalt adósaiktól az államapparátus hajtsa be járandóságait.²⁵ A tartozásokkal kapcsolatos logika egyébként fordítva is érvényesült: amennyiben a meghaltak jelentősebb kintlevőségei voltak még élő méltóságoknál, akkor a szultán mint az elhalt *kul* örököse azonnal beavatkozott, és követelte a kölcsönök visszafizetését.²⁶

Azokat, akiket időlegesen megfosztottak hivataluktól (*mazul*), szintén a felhalmozott adósságok miatt szabadították meg leggyakrabban a vagyonuktól.²⁷ Erre nem mindig a letételt követően került sor, hanem amikor elkészültek az elszámolásokkal, és fény derült a hiányokra.²⁸ A vagyonvesztés kimondását gyakran előzte meg széles körű pénzügyi vizsgálat, ellenőrzés (*teftiş*), amelyeket a terület elöljárói (beglerbégek, defterdârok, kâdik) és a szultáni udvar e célból kiküldött megbízottja (*mûbaşir*), a fővárosban pedig változó összetételű bizottságok folytattak le.²⁹ Ha az illető főbenjáró politikai vétséget (lázadás, az alattva-

23 Ez történt a híres kalózádmirális, Kilidzs Ali pasa vagyonával, „mivel a világnak menedékkül szolgáló padisah öfelségén kívül nem volt örököse”; ld. Selânikî I. 186. Vö. MD 69, 527/266. (1592. okt. 13.): mivel a bolui bég örököse is meghalt, a szultán elrendeli összes javai összeírását és Isztambulba küldését.

24 Selânikî II. 461.

25 MD 71, 574/300. (1593. aug. 9.): Ibrahim vezír (később nagyvezír) kérésére a szultán parancsot ad a kaffai beglerbégnak és egy udvari csausznak a meghalt korábbi beglerbég javainak begyűjtésére és azoknak az összegeknek a beszedésére, amelyekkel az Ibrahimnak tartozott. Az utóbbi újabb életrajza: *Nezihi Aykut*: Damad İbrahim paşa. Tarih Enstitüsü Dergisi 15(1995–1997) 193–219.

26 MD 67, 516/208. (1592. ápr. 4–12.): a szultán 18–19 000 aranyat követel Szinán nagyvezíren (ld. alább is); MD 67, 71/29., 72/30. (1590. nov. 10.): a budai lázadásban megölt Ferhâd pasa követelése (6000 tallér) és tartozásai (4 millió akcse, kb. 33 333 arany).

27 Selânikî I. 166.; *C. Orhonlu*: i. m. 31.: 39. sz.

28 1593 szeptemberében Hüszejn kiliszi béget azokért az adósságokért fogták le és fosztották meg mindenétől, amelyeket korábban, tripoliszi beglerbégeként halmozott fel; MD 71, 92/45. (1593. szept. 19.)

29 Egy 1590 tájáról fennmaradt nagyvezíri felterjesztés arról tudósít, hogy e vizsgálatok nagy nehézségekbe ütköznek, mert minden sikkasztó egy-egy befolyásos kör embere (*birer büyücek yere mensubdur*); Revan, 1943, 13a.

lók terrorizálása stb.) követett el, és a szultán a kivégzését rendelte el, akkor az ítélet végrehajtását mellékbüntetésként szinte törvényszerűen követte a vagyonelkobzás.³⁰ Előfordult, hogy valakit egyszerre vádoltak nagy összegű tartozással és a szultáni autoritás megsértésével, amiért ugyanúgy életének és vagyonának elvesztésével fizetett.³¹

Az eddig felsorolt, tipikusnak tekinthető esetek mellett egyedi, olykor különleges okokból is elrendelhetette a szultán a konfiskációt. Az 1590 szeptemberében szolgálai által megölt Juszuf pasa örökösének az lett a vesztük, hogy az emberek sokat beszéltek a gazdagságáról. Murád szultán véleménye szerint méltánytalan lett volna az állammal szemben, ha ekkora vagyont a hozzátartozóival „etnek fel”.³² Ugyanilyen okból csaptak le az ekkoriban elhalt főcsausz (*çavuş başı*) hagyatékára.³³ Minden alapunk megvan azt hinni, hogy amikor a szultán a szóbeszédre hivatkozott, valójában „hírszerzők” információira támaszkodott. Szinán nagyvezír egyik felterjesztéséből arról értesülünk, hogy az uralkodó utasítására ki kellett kérdeznie az Egyiptom adójával Isztambulba érkezett kísérőket az ottani beglerbég anyagi körülményeiről, mivel „a legjobb az, ha vizsgálódunk és megfontolással vagyunk”. Szinán nem is mulasztotta el bemártani Üvejsz egyiptomi pasát, ezért az uralkodó a beszámolóra válaszolva leiratában ismételtén megparancsolta, hogy tovább kutakodjanak utána.³⁴ Nem kétséges tehát, hogy a szultán időnként nyomoztatott az előkelők anyagi ügyeiben.³⁵

Nem lehetetlen, hogy ilyen információk segítették akkor is, amikor azért lépett közbe, nehogy széthordják a hátrahagyott vagyonokat. Ez az aggodalom tükröződik a bolui szandzsák kádijainak 1591. szeptember 8-án írt rendeletből; az illetőknek azért kellett sürgősen az elhunyt hamidi bég javainak összeírásához és begyűjtéséhez fogniuk, mert fennállt a veszély, hogy azok elvesznek (*zayı olmamak için*).³⁶ S végül voltak olyan hagyatékok, amelyek elvételét maguk a szultánok sem tudták volna mással indokolni, mint pusztán „csak”-kal vagy váll-

30 A. Mumcu: Siyaseten katl i. m. 147. skk., 156–158.; Selânikî II. 529–530.

31 MD 71, 48/24. (1593. szept. 10.): Ferih-oğlu szafedi bég bűnlajstromán a következők szerepeltek: 1. 60 000 arannyal tartozik a kincstárnak; 2. a zarándoklat főbiztosaként gazdag zarándokokat öldösött; 3. egy korábbi elzárása, majd kiszabadulása után bosszúból leölte szandzsákja jó módú lakosait; 4. több ezer puskást gyűjtve maga köré lázadni készült. A vallástudósok véleménye szerint mindezzért kivégzést érdemelt.

32 Revan 1943, 63a. A pasára és halálára: Selânikî I. 181., 189., 194., 213–214., 226.; Revan 1951, 144a–b.; Juszuf (akit Magyarországon inkább Szinán pasaként ismertek) kétszer a budai (1583–1586 és 1587–1588), egyszer a temesvári (1586–1587) beglerbégi tisztet is betöltötte; Gévay Antal: A budai pasák. Bécs, 1841. 13.: 18. sz.; vö. Dávid Géza: Török közigazgatás Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp. 1995. 214–216.

33 Revan 1943, 34a.

34 Revan 1951, 165b.

35 1590 októberében a gendzsei beglerbég azt az utasítást kapta, hogy kutassa át a Dervis nevű ember házát, mert abban a bég elődje és annak helyettese rengeteg holmit raktározott el, amelyek gyaníthatólag a perzsáktól származnak, és a kincstárat illetik. A vizsgálat indoka: „azt hallani”. MD 73, 730/330.

36 MD 68, 99/49.

rándítással. 1596 októberében meghalt a szultáni tanács egyik írnoke, Musza cselebi; noha vagyona igen csekély értéket tett ki, s fia, lánya és testvérei maradtak utána, a kincstári megbízottak mégis elszedték mindenét.³⁷ Ami pedig 1586 nyarán Haszán algériai beglerbéggel történt, már-már a groteszk kategóriájába tartozik. A bégnek volt egy kedves, ifjú, herélt rabja (bizonyos Ali), akit elcsábított tőle Kilidzs Ali kapudán pasa. Haszán nem nyugodott bele, és mások segítségével, különféle vádakkal feljelentette a kapudánt a szultánnál. Kilidzs Ali azonban a szultán pénzsóvárságát kihasználva ügyesen kimászott a csávából; a fiúból kiszedte Haszán titkait, majd a következőket írta III. Murádnak: Csupán azért vette magához a fiút, hogy a szultán tudomására hozhassa: Haszánnak egy fürdő kazánja alatt 130 000 aranya meg 10 kantár ezüstje van elásva, amit Haszán még akkor rejtett el hűtlenül, amikor az ő szolgája volt. A szultán rögvest kiküldte Ibrahim defterdárt, aki a megjelölt helyen valóban megtalálta, és a szultán kincstárába szállította a leletet. Indoklásról nem hallunk, mert nem volt rá szükség.³⁸

Az elkobzási procedúra és a javak felhasználása

Az oszmán államban a konfiskációt formáljogi szempontból azon hat hagyatéki eset egyikének tekintették, amikor a hatóságoknak be kellett avatkozniuk az örökség összeírása és elrendezése céljából.³⁹ Az ilyen ügyekben általában a területileg illetékes bíró (kádi), illetve az ún. hagyatéki bíró (*kassam*) járt el. Az utóbbinak két fajtája is volt: az egyik a polgári hagyatéki bíró (*beledi kassam*), aki a kádi alárendeltségében az ún. „köznap” (*avam, reaya*) hagyatéki ügyeivel foglalkozott; az állami szolgálatban álló „katonai rend” (*askeri, kapı kulları, ehl-i berat, ehl-i orf*) hagyatéki ügyeit pedig a kádiaszker megbízásából külön katonai hagyatéki bíró (*askeri kassam*) intézte. A hagyatéki bírók főleg az örökség megosztásával foglalkoztak (és ezt csak az örökösök kérésére tehették), amiért különböző illetékeket szedtek. Ahol nem volt katonai hagyatéki bíró, ott a területi kádi gyűjtötte be és adta át időnként a fővárosból érkező megbízottnak a kádiaszkernek járó illetékeket.⁴⁰ Mint fentebb már jeleztem, amennyiben az elhaltak nem voltak öröksei, az örököst nem tudták elérni vagy ismeretlen

37 Selânikî II. 633.

38 I. m. I. 172. Egy kantár 45 vagy 56,449 kg súlynak felelt meg.

39 Ezek a következők: 1. ha azt az örökösök közül valaki kérte (pl. megosztási viták miatt); 2. ha azt az örökösök azért kérték, mert az elhunyt valakik tartoztak; 3. ha azt egy hitelező kérte, akinek az elhunyt adósa volt; 4. ha az elhunyt kiskorú gyermeket hagyott hátra; ilyenkor gyámot kellett kinevezni; 5. ha az elhunyt nem hagyott hátra örökösöket, vagy azokat nem lehetett elérni; 6. konfiskáció; ld. *Claudia Römer*: Zu Verlassenschaften und ihrer fiskalischen Bearbeitung im Osmanischen Reich des 16. Jhs. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 88(1998) 185–186.

40 *Ö. Barkan*: i. m. 3–4.; *Hüseyin Özdeğer*: 1463–1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri. İstanbul, 1988. 10–11.; *Said Öztürk*: Osmanlı ilmiye teşkilâtında kassamlık müessesesi. Tarih Enstitüsü Dergisi 15(1995–1997) 394–428.; *Uő*: İstanbul tereke defterleri i. m. 65–84.

volt, vagy a vagyonnak nem volt gazdája (pl. fogságba esett), akkor a hagyatékot lefoglalták az állam számára. Ezek alkották a röviden bejtülmálnak (*bejtülmal, mal-i gaib ve mal-i mefkud*) nevezett állami jövedelmeket, amelyeket pénzügyigazgatásilag két kategóriára osztottak: 1. az aszkeri rend tagjainak hagyatékait és a köznép 10 000 akcse értéket meghaladó hagyatékait „kincstári bejtülmál” (*bejtülmal-i hassa*) címen elkülönített bevételi forrásként kezelték, és beszédükre külön biztosokat (*bejtülmal emini*) alkalmaztak; 2. a köznép 10 000 akcsénél kisebb értékű, államra szálló hagyatékait (*bejtülmal-i amme*) rendszerint adóbérletbe adták.⁴¹ Az örökös nélküli hagyatékokat a kádi és az emin piaci kikiáltók, alkuszok (*dellal*) segítségével (és, ha nagyobb értékű vagyonról volt szó, egy vagy több központi megbízott közreműködésével) tételesen összeírta, a javakat a helyi piacon árverésen értékesítette, az ingatlanokat eladta, a befolyt pénzből kifizette a temetés költségeit, a közreműködők díjait, az elhunyt adósságait (s ha voltak, beszédte követeléseit), végrehajtotta az elhunyt testamentumát; az ez után megmaradt összeget az emin gondjaira bízták, aki soros elszámolásai keretében befizette azt a tartományi vagy (ha oda tartozott) a központi kincstárba. Ha nem lehetett biztonsággal kizárni örökös jelentkezését, akkor a hagyatékot hat hónapig vagy egy évig letétbe helyezték, s csak azután adták át az eminnek.⁴² A bonyolultabb hagyatéki ügyeket, amikor nagy értékről volt szó, vagy a fennmaradt vagyonnal szemben 3000 akcsénél nagyobb összegű keresetet nyújtott be valamelyik hitelező, be kellett jelenteni a szultáni tanácsnak (gyakran a hagyatéki defter egy példányával együtt), amely vagy magához vonta az ügyet, vagy biztosokat küldött ki annak elintézésére.⁴³

Az előkelők vagyonának lefoglalása ehhez az utóbbihoz hasonlított, jöllehet az egyedi körülmények egyedi megoldásokat szülhettek. Az eljárásban résztvevők száma és rangja a várható összeg nagyságával együtt nőtt. A tartományokban⁴⁴ a tisztés, de nem kiugró vagyonokról a helyi kádi és egy központi megbí-

41 Ez azonban az előzővel is megtörténhetett, amint azt magyarországi példák tanúsítják. Vö. *Pál Fodor*: Some Notes on Ottoman Tax Farming in Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54(2001) 429. Egyiptomban az *amme bejtülmál* határa 20 000 akcséig terjedt; *Ömer Lütü Barkan*: XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukı ve malı esasları. Kanunlar. İstanbul, 1943. 379.

42 A bejtülmál jövedelmek kezelésére: *Ahmed Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukı tahlilleri. VI. Kitap. Kanunî Sultân Süleyman devri kanunnâmeleri. II. Kisim. Kanunî devri eyâlet kanunnâmeleri (II). İstanbul, 1993. 491.; *Uő*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukı tahlilleri. I. Kitap. Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri. İstanbul, 1990. 181–182.; *Uő*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukı tahlilleri. II. Kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri i. m. 119.; *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 86–94. Magyarországon: *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 70. m.é: *Mehmed Erkal*: Bejtülmâl. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6. İstanbul, 1992. 90–94.; *Şer'ıye* sicilleri, mahiyeti, toplu kataloğu ve seçme hükümler. I. İstanbul, 1988. (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları 52.) 331–334.

43 *A. Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri i. m. II. 119–120.; *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 90–91.; 7 numaralı mühimme defteri (975–976/1567–1569) <Tıpkıbasım>. I. <Özet, Transkripsiyon, İndeks>. I. Ankara, 1997–1998. 968., 1040., 1051. sz.

44 Az itt következőkhöz ld. *A. Mumcu*: Siyaseten katl i. m. 154–159.; *S. Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 89.; *Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud*: XVI. asırda Mısır eyâleti. İstanbul,

zott (*mübaşir*: általában csausz, kapuőr [*kapuci*] vagy az udvari gyalogság egyik tagja) intézkedett, a jelentősebbekről pedig a vilájet beglerbége, kádija és defterdárja. Gondoskodtak a vagyonszétosztásra ítélt személy bezárásáról (ha nem halál miatt történt az elkobzás), a házak, javak mielőbbi zárolásáról, lepecsételéséről, a tételes vagyonleltár elkészítéséről; azokat a javakat (állatok, élelem, rab-szolga stb.), amelyek könnyen veszendőbe mehettek, szállításuk és megőrzésük nehézkes volt, azonnal eladták, s a befolyt pénzt a meglévőhöz csapták. Ha szükségesnek látszott, akkor a lehető legtöbb szakértő és érintett, valamint egy felügyelő (*nazır*) részvételével széles körű pénzügyi vizsgálatot folytattak le a rendelkezésre álló kimutatások, bizonylatok felhasználásával.⁴⁵ Az elrejtett kincseket a családtagok, rokonok és az udvartartás embereinek kivallatásával próbálták felderíteni. A összeszedett pénzt és javakat zacskókban és ládában megbízható helyre (ha volt, gyakran a helyi fedett piac, a bedeszten⁴⁶ trezorjaiba) vitték, s később a szultán utasítása szerint használták fel. Egyelőre nem világos, hogy az uralkodó milyen alapon döntött arról, melyik vagyont adják át a helyi kincstárnak, és melyiket küldjék be a szultáni udvarba.

A fővárosban,⁴⁷ ahol a legvagyonosabbak éltek, és ahol a vidéki állomás-helyükről már visszatért „áldozatok” is sokszor kapták el, az állam legfőbb méltóságai: a defterdárok (kivált a fődefterdár), a zászlók őre (*mir-i alem*), a főcsausz (*çavuş başı*), a kapuőrök parancsnokai (*kapuci başı*, *kapucular kethüdası*), a janicsár aga, az istállómeister (*mirahor*), a kincstárnok (*hazinedar ağa*) vagy egy-egy vezír irányították (hol egyedül, hol többen egyszerre) a konfiskációt. A szultán, aki a kiugró vagyonok elvételét személyesen felügyelte, rendszerint a nagyvezíren keresztül adta ki a parancsot az akcióra, de megesett, hogy őt megkerülve küldte ki egyik bizalmasát.⁴⁸ A huszadik századi titkosszolgálatok módszereire emlékeztet, hogy többször éjjel hajtották végre a rajtaütést. Ez egyrészt az eljárás sikerét szolgálta, másrészt azt, hogy a főváros népe csak közvetve értesüljön róla, mivel az elit tagjai nagyon zavarónak érezték, ha a városlakók a szájukra vették őket. Akárcsak vidéken, Isztambulban is mindent azonnal lepecsételtek, és a közelállókól kiszedett információk alapján nemcsak a paloták kincstáraiban és háremeiben könnyen elérhető, hanem az elrejtett értékeket is igyekeztek felkutatni.⁴⁹ Az erre vonatkozó adatok viszonylagos gyako-

1990. 116., 126–127., 129–130.; MD 66, 60/28. (1589); MD 67 386/145. (1591); MD 68, 99/49. (1591); MD 69, 527/266. (1592); MD 71, 48/24., 92/45., 574/300. (1593); MD 73, 327/140. (1595).

45 Egyiptomban az ilyen vizsgálatok számos résztvevővel a kairói divánban vagy valamelyik nagy dzsámiban zajlottak, és akár hónapokig elhúzódhattak; *S. M. es-Seyyid Mahmud*: i. m. 116., 127.

46 Vö. *S. Faroqhi*: i. m. 26–27.

47 Az alábbiakhoz ld. Revan 1943, 34a., 38a–38b., 15a–b., 60b., 63a.; Revan 1951, 159b.; Selânikî I. 136., 166., II. 529–530., 733–734.; *C. Orhonlu*: i. m. 54–55.: 63. sz., 91.: 105. sz.

48 Revan 1943, 34a.: Szinán nagyvezír panaszkodik, mert a szultán az ő tudta nélkül menesztette a defterdárt a főcsausz házának lefoglalására.

49 Úgy tűnik, hogy ekkoriban, a konfiskáció meglendülésének időszakában még nem alkalmazták azokat a kíméletlen módszereket (verés, kínzás, csonkítás, asszonyok nyilvános megszegényítése stb.), amelyek a 18. században már általánossá váltak a rejtett értékek felkutatására. Vö. *H.*

risága arra enged következtetni, hogy a leghatalmasabbak, előre látva sorsukat, szinte kivétel nélkül rejtettek el készpénzt és értéktárgyakat a rosszabb napokra vagy a hátramaradottak javára. 1582 második felében a díván defterdárjai egy farakás alá, 1595-ben Ferhád nagyvezír a plafonba, 1598-ban Hadim Haszán nagyvezír az egyik embere házába, 1603-ban Ali janicsár aga a háza falába és a kertben elásott korszókba dugott el – hiába – tetemes értékeket.⁵⁰ Megtörtént, hogy a szultán eredendően nem akarta elszedni valakinek a hagyatékát, csak akkor döntött így, amikor tudomására jutott, hogy a közelállók már a számba vétele előtt manipulálták a vagyont.⁵¹ Ha nem került elő annyi, amennyire számítottak, vagy amennyiből a tartozásokat kiegyenlíthették volna, akkor a „gyanúsítottat” alkalmanként a Jedikule-börtönbe zárták, és ott tartották, amíg jobb belátásra nem tért.⁵² A fellelt vagyonról kimerítő jegyzéket vettek fel (ennek elkészítésében elvéve maga a nagyvezír is részt vett), s az értékeket oda szállították, ahová az uralkodó parancsolta. A birodalomban szertesztét található ingatlanok és egyéb jószágok sorsának rendezése természetesen még hosszú időt vett igénybe ezután.

Az elkobzások egyik kényes kérdése volt, hogy a szokásnak és a jognak megfelelően gondoskodott-e a hatalom a hátramaradottak megélhetéséről, illetve, hogy a szultán az államkincstárát (*diş hazine, hazine-i amire*: külső kincstár) vagy a magánkincstárát (*iç hazine, hazine-i hassa*: belső kincstár) gazdagította-e inkább az elkobzott javakkal.⁵³ Hogy ekkoriban, tehát a *müsadere* meggyökerezésének időszakában milyen normákat, szempontokat vettek figyelembe, arra nézve egy nagyvezíri előterjesztés kínál támpontokat, amely a merénylet áldozatául esett Juszuf vezír hagyatékával foglalkozik.⁵⁴ A nagyvezír a feliratban a következő (nyilván már máskor is alkalmazott) forgatókönyvet tudja elképzelni a teendőkre: a készpénzt és a holmik egy részét (*esbab*) tárolják a bedesztbenben, a fegyvereket foglalják le az állam(kincstár) (*miri*) számára, az állatokat és az egyéb ingóságokat pedig adják el; ezután rendezzék az adósságokat, vonják le a hagyaték egy harmadát,⁵⁵ s a maradékot vételezzék be a kincstárba. A nagyvezír

Yüksel: Vakıf–müsadere i. m. 399–424., főleg: 416–423. Egyéb 18–19. századi hagyatékok: *Saim Savaş*: Sivas valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın muhalledâtı. XVIII. asrın sonunda Osmanlı sosyal hayatına dâir önemli bir belge. *Belgeler* 15(1993) 19. sz. 249–290. (1780-ból); *Yavuz Cezar*: Bir âyanın muhalledâtı. Havza ve Köprü kazaları âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (müsadere olayı ve terekenin incelenmesi). *Belleten* 41(1977) 41–78. (1808-ból).

50 Selânikî I. 136., II. 529–530., 733–734., 741.; *Maria Pia Pedani*: Safiye's Household and Venetian Diplomacy. *Turcica* 32(2000) 27.

51 Erre ld. alább Üvejsz pasa esetét.

52 Selânikî I. 136–137., 153–154., 194.; *Revan* 1943, 38a–b.

53 A két kincstárra ld. *İsmail Hakki Uzunçarşılı*: Osmanlı devleti maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı devleti iç hazinesi. *Belleten* 42(1978) 67–93.; *Cengiz Orhonlu*: Hazine. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17. İstanbul, 1998. 130–133.

54 *Revan* 1943, 63a. 1590 szeptemberében ölték meg; vö. a 32. jegyzettel.

55 Az örökösök védelme érdekében a seriat úgy rendelkezik, hogy a muszlimok a vagyonuk egyharmadáról végrendelkezhetnek, a többi pontosan meghatározott szabályok szerint fel kell osztani a törvényes örökösök között. *J. Schacht*: i. m. 169–174.; *H. Cin–A. Akgündüz*: i. m. 132. skk.; néhány példa végrendelkezésre: *Şer'iye sicilleri* i. m. I. 314–318.

a családtagok sorsával kapcsolatban a legbizonytalanabb; azt ajánlja ugyan a szultánnak, hogy juttasson valamit a pasa két (egy éppen felnőttkorba ért és egy fiatalos) fiának és két terhes rabnőjének, de konkrétumot nem mond, és világosan érzékelteti, hogy ilyenfajta kérdésekben az uralkodó egyedi döntéseket szokott hozni.

S valóban, a többi, általam ismert esetet áttekintve azt találjuk, hogy meglehetősen esetlegesség, önkény uralkodott ezen a téren. A végrendelkezés jogát a jelek szerint tényleg „illettt” tiszteletben tartani,⁵⁶ s a vezírek vagyonának egy harmadát az örökösök kezén szokták hagyni, hogy síremléket (türbét) építtessenek és abban a halott lelki üdvéért Korán-recitátort alkalmazzanak. Az egyik vezír özvegye mégis arról panaszkodott, hogy sem az egy harmadot, sem törvényesen visszajáró jegyajándékát (*mehr*), sem egy nyolcadnyi örökségét nem kapta meg.⁵⁷ A hátramaradtak teljes kifosztásáról és reménytelen helyzetbe taszításáról más adatok is tanúskodnak.⁵⁸ Ugyanakkor vannak példák az állam és az érintettek közötti „osztzkodásra” is. A szultán néha kegyesen kiutalt egy-egy összeget, a családnak engedte át a rabokat vagy az ingatlanok egy részét.⁵⁹ Már ekkoriban kirajzolódni látszik a későbbi századokban megfigyelt jelenség, hogy a gyorsan mozdítható pénzt, értéktárgyakat, katonai felszerelést vették el inkább, s abból hagytak a családnak (majorságok, ingatlanok), amiből nehezebb volt vagy tovább tartott pénzt csinálni. Általában véve mégis azt mondhatjuk, hogy a vagyon legalább részleges megmentésének legbiztosabb módja az volt, ha az illető még életében „családi” (*ehlî, evlatlık, zürrî*) alapítvány(oka)t (*vakıf*) hozott létre, mert ezeket ritkábban sújtotta az állami önkény. Mindez annak volt köszönhető, hogy a vallástudók (*ulema*) megerősödött rendje a *şeriat* és a maga teljes tekintélyével az ilyen alapítványok védelmére kelt, hiszen az egybeesett a saját érdekeivel (ti. többnyire ők lettek e *vakıf*ok alkalmazottai). Ezt ismerte fel az aszkeri rend hamar, s ennek a felismerésnek tudható be, hogy a 17. században létesített alapítványok többsége már nem a közcélú (*hayrî*), hanem ebbe a jogilag nem éppen tiszta kategóriába tartozott.⁶⁰

Ha azt vizsgáljuk, hová folytak be az elkobzott javak, hasonló kettősséget tapasztalunk, mint az állam és a megsarcoltak osztzkodásában.⁶¹ A szultán elő-

56 MD 7, 1035/357.; Revan 1943, 34a.; Selânikî II. 733–734.

57 Revan 1953, 169a. A szultán végül adott neki 200 000 akcsét, de a törvényes részét nem adta ki.

58 *İsmail Hakki Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*. Ankara, 1984. 168.: 1. jegyzet; *C. Orhonlu: Telhisler i. m. 131.: 179. sz.; M. P. Pedani: i. m. 21.; Tarih-i Peçevi. (= Peçevi) II. İstanbul, 1283/1866. 322–323.*

59 Revan 1943, 34a.; *M. P. Pedani: i. m. 27.: 59. jegyzet; Selânikî II. 558.* Az egykor nagy hatalmú Szokollu Mehmed nagyvezír özvegyen maradt leánya 1593. jan. 24-én elhunyt apja egyik alapítványából kapott napi 50 akcse ellátmányt; BOA Kepeci, 253, 38. Szijavus pasa nagyvezír gyerekeinek vámbevételekből utaltak ki összegeket; Selânikî I. 222.

60 *H. Yüksel: Vakıf-müsadere i. m. 407–411., 424.; Uő: Vakıfların rolü i. m. 137., 178. Vö. John Robert Barnes: An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire. Leiden, 1986. 42. skk.*

61 Vagyis az a későbbi rend, hogy az örökösök nélkül elhaltak vagyona a belső kincstárba került, ekkor még nem alakult ki véglegesen; ld. *C. Orhonlu: Hazine i. m. 131.*

szeretettel vitette belső kincstárába a drágaköveket, ékszereket és értékes tárgyakat (fegyvereket), istállójába pedig a nemes és ritka állatokat. Amikor például 1591 késő nyarán meghalt a hamidi bég, azonnal elrendelte, hogy annak különféle vadászmadarait a szerájba küldjék.⁶² Szívesen vette, ha a „zsákmányból” akár efféle holmikat, akár készpénzt küldtek fel neki ajándékképpen.⁶³ Ugyanakkor voltak olyan vagyonok, amelyeket a külső államkincstár rendelkezésére bocsátott a folyó kiadások, például az éppen esedékes zsold fedezésére, a birtokába jutott katonai és polgári eszközöket, állatokat pedig gyakran a szeráj és az állam különféle intézményeinek (fegyvertár, szultáni istálló, konyha) feltöltésére használta fel.⁶⁴ Az 1601-ben hadjárat közben elhunyt Ibrahim nagyvezír sátrait, poggyászát, állatait, sőt még a házát és a feleségét is a helyébe lépő Jemiscsi Haszán pasának engedte át.⁶⁵ A harem 1591-ben meghalt főágája, Mehmed hagyatékát eladatta, és a bevételt az aga alapítványainak adta át.⁶⁶ Mások javait viszont minden különösebb indoklás nélkül magának tartotta fenn. Például azt a 60 000 plusz 500 000 aranyat, amelyet Kilidzs Ali kapudán hagyatékában találtak, illetve ingóságainak első árverésein szedtek be, mind a belső kincstárba vitette, igaz, a későbbiekben befolyt összegeket már az államkincstárnak engedte át.⁶⁷ Az aleppói defterdár 100 000 aranya vagy a Mahmud defterdártól elszedett pénz szintén a szultán kincstárába vándorolt.⁶⁸ Mindez nem jelentette azt, hogy ezek a hallatlanul nagy összegek mindenestől elvesztek a „köz” számára. Éppen ellenkezőleg, ha az államkincstár nagy nyomorúságra jutott, akkor a nagyvezírek és a defterdárok megtehették, hogy kölcsönt kérjenek a szultántól. Ez a korábban sem ismeretlen megoldás éppen ebben az időben kezdett gyakoribbá válni a költségvetési hiány finanszírozásában, s a 17. században időnként ez mentette meg a birodalmat az összeomlástól.⁶⁹ Végző soron te-

62 MD 68, 99/49.

63 Selânikî I. 136., 529–530., 733–734.; *C. Orhonlu*: Telhîsler i. m. 24.: 26. sz., 32.: 40. sz.

64 Selânikî I. 166., II. 529–530., 583–584.; Revan 1943, 34a.; *C. Orhonlu*: Telhîsler i. m. 31.: 39. sz., 32–33.: 41. sz., 87.: 99. sz.

65 *K. Röhrborn*: Konfiskation i. m. 347. Mindez nyilván közrejátszott abban, hogy Ibrahim hagyatékából meglepően kevés holmi került elő; ld. *C. Orhonlu*: Telhîsler i. m. 91.: 105. sz.

66 Selânikî I. 229–230.

67 I. m. I. 186.

68 I. m. 221.; Revan 1943, 60b. (1589). A 17. század második felében a kivégzett vezírek hagyatéka a központi kincstár *muhasebe-i evvel* nevű ügyosztályához tartozott, ami azt jelezheti, hogy a hagyatékokkal kapcsolatos eljárások szabályozottabb formákat öltöttek; *Ömer Lûtfî Barkan*: Osmanlı İmparatorluğu bütçelerine dair notlar. İktisat Fakültesi Mecmuası 17(1955–1956) 204.

69 Vö. ehhez *İ. H. Uzunçarşılı*: Osmanlı devleti maliyesinin i. m. főleg: 73–93.; *Halil Sahillioğlu*: *Sivîş Year Crises in the Ottoman Empire*. In: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. Ed. M. A. Cook. London–New York–Toronto, 1970. 243.; *Ahmet Tabakoğlu*: *Gerileme dönemine giderken Osmanlı maliyesi*. Istanbul, 1985. 36–37. Adatok a belső kincstár 16. század közepe kölcsöneire: *Halil İnalçık*: *The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalçık–Donald Quataert. Cambridge, 1994. 98–100.; *Rhoads Murphy*: *Ottoman Warfare 1500–1700*. London, 1999. 59.

hát a belső kincstár s annak egyik táplálójaként a konfiskáció jelentette azt az aranytartálékot, amelyre a nehéz időkben számítani, támaszkodni lehetett.

Az elkobzott vagyonokról

A 16. század végén erőszakkal lefoglalt vagyonokról mérleget készíteni, azok hozadékát kimutatni adatok hiányában reménytelen vállalkozás lenne. Mégis célszerűnek látszott, hogy tájékoztató jelleggel, a nagyságrendek érzékeltetésére az alábbi táblázatot állítsam össze, amelybe néhány, akkoriban közismert és kevésbé ismert személyt, továbbá annak halála vagy elbocsátása idején elszedett vagyonát vettem fel. A kimutatás hangsúlyozottan illusztratív, mert egyenlőtlen és hézagos: túlsúlyban vannak benne a nagyvezírek, azonkívül jobbára csak az elkobzáskor talált készpénzről ad tájékoztatást, a későbbi vizsgálatok és eladások során feltárt, illetve befolyt értékekről pedig nem.⁷⁰ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a feltüntetett összeg egyeseknél az élet során felhalmozott teljes vagyont jelenti, másoknál (például Burháneddin defterdárnál) csak a pálya egy szakaszán, egy ideiglenes bukás után elvesztett gazdagságot, amit az illető a későbbiekben akár többszörösen visszaszerezhetett. Ám az adatok így, ennek ellenére is jeleznek valamit abból, hogy mekkora összegek forogtak a csúcseleit köreiben.

Személy, rang, év	Készpénz (aranyban)	Egyéb	Összesen	Forrás
Szemiz Ali nagyvezír (1570)	240 074	?	240 074	<i>N. Güyünç</i> : i. m. 27.
Burháneddin fődefterdár (1586)	20 833	?	20 833	Selânikî I. 166.
Kilidzs Ali főadmirális (1587)	560 000	?	560 000	Selânikî I. 186.
Ali, az udvari szpáhik ágája (1591)	3 166	?	3 166	Selânikî I. 229.
Venedikli Haszán főadmirális (1591)	163 000 (plusz 10 kantár ezüst)	gyöngyök, drágakövek, rabszolgák stb.	?	Selânikî I. 172.; <i>M. P. Pedani</i> : i. m. 27.: 59. jegyzet
Halisz egyiptomi szandzsákbég (emir) (1593)	181 000	?	181 000	MD 70, 506/263.
Ferhád nagyvezír (1595)	kb. 50 500	értéktárgyak, drágaságok	?	Selânikî II. 529–530.

⁷⁰ A személyeknél a konfiskáció idején viselt hivatali adtam meg. A források közül az eddig még nem idézettek teljes adatai: *Nejat Güyünç*: Ta'rih başlıklı muhasebe defterleri. Osmanlı Araştırmaları 10(1990) 1–37.; *Joseph von Hammer*: Geschichte des osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven. I–X. Pest, 1827–1835., IV.; *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855.

Személy, rang, év	Kézpénz (aranyban)	Egyéb	Összesen	Forrás
Halil anatóliai beglerbég (1595)	170 000	?	170 000	<i>M. P. Pedani</i> : i. m. 21.
Szinán nagyvezír (1596)	624 166	luxuscikkek, gyöngyök, ékszerek, prémek stb.	kb. 1 100 000	Selânikî II. 583–584.; <i>J. v. Hammer</i> : i. m. IV. 259.; <i>J. W. Zinkeisen</i> : i. m. III. 796.
Hadim Haszán nagyvezír (1598)	100 000 (de a defterei szerint legalább 454 540-nel rendelkezett)	lovak, értéktárgyak stb.	?	Selânikî II. 733–734., 736., 741.
Ali janicsár aga (1603)	85 000 (+ 20 000?)	ezüstitárgyak, drágaköves fegyverek stb.	?	<i>C. Orhonlu</i> : Telhisler i. m. 31.: 39. sz., 81.: 91. sz.; <i>M. P. Pedani</i> : i. m. 27.
Lala Mehmed nagyvezír (1606)	kb. 230 000	luxuscikkek, ruhák, prémek stb.	?	Peçevi II. 322–323.

Ha némi fogalmat akarunk alkotni magunknak ezeknek a vagyonoknak a mértékéről, a következő összehasonlító adatokat érdemes figyelembe venni. Nézzük meg először a Barkan által az 1545–1659 közötti időszakból közreadott 175 edirnei katonai hagyaték tanulságait.⁷¹ Az összevetéshez tudnunk kell, hogy Barkan listáján ötnél nem több azok száma (beleértve a három szandzsákbéget), akik az előkelők rendjéhez sorolhatók, vagyis nála inkább az aszkeri réteg második vonalához tartozók, valamint aszkeri kapcsolatokkal bíró kereskedők jelennek meg. Azt sem árt észben tartani, hogy a korabeli felfogás szerint az, aki 100 000 akcsényi (1585–1586-ig: 1600–1700 arany, azután ennek fele) vagyonnal rendelkezett, már gazdagnak számított.⁷² Ha Barkan listájáról kiválogatjuk a leggazdagabbakat, akkor a következőt találjuk: a 175 főből 31-é (17,7%) haladta meg az 500 000 akcse (az infláció függvényében 1600–8300 arany), illetve 7 főé (4%) az 1 millió akcse (3225–16 666 arany) értéket. A legmagasabb összegű hagyaték kb. 19 000 aranyat tett ki, s ez az egyetlen, amely a palota-rend tagjaiéhoz mérhető. Hasonló következtetések adódnak az isztambuli hagyatéki defterekből is.⁷³ Az Öztürk által közzétett ezer, 17. századi katonai hagyaték között 70 főnek (7%) volt 500 000 akcsénál, 31-nek 1 millió akcsénál (3,1%), és 11-nek (1,1%) 2 millió akcsénál nagyobb vagyona. Leginkább az utóbbi csoport vagyoni szintje közelíti meg az előkelőkét (különösen egy janicsár tiszté, aki kerekítve 53 000

71 Ö. *Barkan*: Edirne i. m. 460–471.

72 I. M. *Kunt*: i. m. 52. Vannak azonban arra utaló adatok, hogy ez a vagyoni küszöb inkább 200–300 000 akcsénál húzódott; S. *Faroqhi*: i. m. 228.

73 S. *Öztürk*: İstanbul tereke defterleri i. m. 438–493. alapján; vö. i. m. 144., 485.

aranyat érő gazdagságot gyűjtött), de ez sem változtat azon, hogy a palota-rend már az aszkeri réteg második vonala fölött is „fényévnyi” távolságban helyezkedett el. Ugyanezt a tanulságot vonhatjuk le annak a 487 személynek a hagyatékából, akik a ciprusi hadjárat (1570–1571) során estek el: közülük összesen hárman rendelkeztek 100 000 akcsénál nagyobb vagyonnal.⁷⁴ Hasonló eredményre jutunk, ha az előkelők anyagi helyzetét az irigyelt kereskedőkével vetjük össze. Igaz, egy-egy (főleg zsidó) pénzember időlegesen óriási vagyonra tett szert,⁷⁵ s Musztafa Ali szerint a 16. század végén Kairó, Aleppó és Damaszkusz gazdag kereskedői 20–30 000 aranyat kerestek évente,⁷⁶ a hagyatéki defterek arról tanúskodnak, hogy még a kereskedők felső rétegében is kevesen álmodhattak arról a jólétről, amely az előkelőknek jutott osztályrészül.⁷⁷ Azt pedig szinte mondani is felesleges, hogy a paraszti társadalom jövedelmi viszonyai még az apparátus alsó rétegeié mögött is mennyire elmaradtak.⁷⁸

A korabeli árakat, a köznép és az egyszerű katonák napi pár akcsés fizetését figyelembe véve azok az anyagi eszközök, amelyek az állam legfőbb vezetőinek rendelkezésére álltak, felfoghatatlanul, szinte irreálisan bőségesek voltak.⁷⁹

74 Egy szandzsákbég (490 469 akcse), egy mukátaa-számvevő szpáhi-fiú (321 549 akcse) és egy portai ajtónálló (300 000 akcse). A 100 000 alattiak kategóriájában csupán egy fő került 50 000 akcse fölé; ld. *Gilles Veinstein*: Les inventaires après-décès des campagnes militaires. Le cas de la conquête de Chypre. *The Turkish Studies Association Bulletin* 15(1991) 293–305., főleg: 304–305. Magyarországi, szabályt erősítő példák az apparátus középső és alsó szintjéről: *Fekete Lajos*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. *A Magyar Tudományok Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 15(1959) 87–106.; *Ibolya Gerey*: Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39(1985) 296–331.; *Uő*: A török hagyatéki leltárak művelődéstörténeti tanulságai. *Keletkutatás* 1987. tavasz 83–93., főleg: 88–91.

75 Különösen az 1579-ben meghalt Jozsef Nászi, vagy az 1600-ban megölt Eszter kira; míg azonban az utóbbi hagyatéka 400 000 aranyánál többre rúgott (Selânkî II. 857., 860.), addig Nászi élete végére elvesztette vagy felélte gazdagsága javát (*Cecil Roth*: *The House of Nasi, the Duke of Naxos*. New York, 1948. 193.).

76 *A. Tietze*: i. m. II. 37., 157.

77 *H. İnalçık*: Capital Formation i. m. 108. skk., főleg: 109., 124–125.; vö. *H. Özdeğer*: i. m. 143–181. Jellemző, hogy pl. a 17. századi Aleppóban a pénzkölcsönzők csaknem fele (46%-a) is az aszkeri rend tagjai közül került ki; *Suraiya Faroqhi*: Crisis and Change, 1590–1699. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* i. m. 492. Néhány kivételesen gazdag kereskedő, ill. uzsorás: *Nelly Hanna*: Making Big Money in 1600. *The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*. Syracuse, 1998.; *S. Faroqhi*: Crisis and Change i. m. 495. Vö. még *Colette Establet-Jean-Paul Pascual*: Les inventaires après décès, sources froides d'un monde vivant. *Turcica* 32(2000) 113–143. (600 polgári inventárium tanulságai Damaszkuszról az 1686–1717 közötti időszakból.)

78 *Halil İnalçık*: Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler: Bursa kadi sicillerinden seçmeler. III. Köy sicil ve terekeleri. *Belgeler* 15(1993) 19. sz. 111–167.; *I. Gerey*: Inventories i. m. 332–338.; *C. Römer*: i. m. 199–207.

79 A korszakunkhoz legközelebbi (isztabuli) árszabás 1600-ból maradt fenn: *Mübahat S. Kütük-oğlu*: 1009 (1600) tarihli narh defterine göre İstanbul'da çesidli eşya ve hizmet fiatları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 9(1978) 1–85.

S nemcsak a birodalomban, hanem nemzetközi összehasonlításban is. Színán nagyvezír vagyona például kétszeresen meghaladta a korabeli Magyarország összes évi bevételét.⁸⁰ A bécsi *Udvari Haditanács* elnöke 1300, az udvari titkos tanácsos 2000 és a győri kapitány 3600 forint fizetése (1681-ben!) eltörpült a 16. századi budai pasák közel 1 millió akcsés (1585–1586-ig: kb. 16 000, azután mintegy 8300 arany) évi jövedelme mellett.⁸¹

Nem árt azonban még egyszer emlékeztetni arra, hogy ezek a kiugró vagyonok távolról sem csak az illetők kényelmét, jólétét szolgálták. A nagyvezírek például azért kaptak rendkívüli lehetőségeket, mert elvárták tőlük, hogy adott esetben a magánvagyonukból finanszírozzák az állami kiadásokat (zsoldot, hadi eszközöket stb.). A „nagyoknak” gondoskodniuk kellett több száz, olykor több ezer fős udvartartásukról, magánhadseregeik ellátásáról és felszereléséről, már csak azért is, mert az állam a hasznavehetetlenné váló tartományi hadseregek helyett egyre inkább rájuk támaszkodott a háborúk során. Az előkelőt állása arra kötelezte, hogy vagyonának tetemes részét a köz céljaira: szegénykonyhák, medreszék, karavánszerájok, árucarnokok, hidak stb. létesítésére és fenntartására fordítsa. Ráadásul a rendelkezésére bocsátott javak felhasználásában sem élvezett teljes szabadságot: alapítvány létrehozásához vagy magántulajdon szerzéséhez, sőt a nősüléshez a szultán engedélyére volt szüksége. S ha az uralkodó kegyéből Oszmán-házi hercegnőt vagy háremhölgyet kapott feleségül, akkor a kötelező jegyajándékkal irgalmatlanul megcsapolták anyagi erőforrásait.⁸² Amikor pedig kiakolbólitották a hivatalból, vagy a pálya örökre véget ért, akkor követelte tőlük vagy családjuktól a padisah a legnagyobb áldozatot: a használatra kapott vagyon visszaszolgáltatását, hogy újabb kiválasztottakat jutalmazzon vele. Ezért aztán hatalom és bukás, gazdagság és csőd, luxus és folyamodvány egy szerény ellátmányért az előkelők világának ellentétes, de elválaszthatatlan oldalait alkották. A „rend” mint egész toronymagasan a társadalom felett állt, de az előkelő mint egyén adott esetben éppoly védtelenül állt a hatalom önkényével szemben, mint egy közönséges alattvaló. Ezért idézték sokszor az oszmán elit köreiből azt a mondást, hogy „a mai napot töltjük el kellemesen, a holnapnak [más] gazdája van”.⁸³ S ezért fogadták megadóan, ha a gazda tényleg jelentkezett életükért és vagyonukért.

80 Az 1570-es évek közepén 765 000 rajnai forint (612 000 arany); *Pálffy Géza: A tizenhatodik század története.* H. n., 2000. (Magyar századok) 74.

81 *Christian Beese: Markgraf Hermann von Baden (Markgraf von Baden [1628–1691]). General, Diplomat, und Minister Kaiser Leopolds I.* Stuttgart, 1991. 209.

82 Vö. *Fodor Pál–Sudár Balázs: Ali pasa házassági történeti háttér és török vonatkozásai.* In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 345., 348.

83 *Yaşar Yücel: Osmanlı devlet düzenine ait metinler.* I. Kitâb-i müstetâb. Ankara, 1974. 30.

II.

Kara Üvejsz pályája

A Kara (Fekete) melléknevet viselő Üvejsz pasa, akire a továbbiakban figyelmünket fordítjuk, szintén ehhez a réteghez tartozott. Szabad muszlimnak született, tehát jogi értelemben sosem volt a szultán rabja, élete és vagyonának sorsa mégis éppen úgy alakult, mint akármelyik *kul* eredetű előkelőé.

Üvejsz a nyugat-anatóliai Ajdin tartományban fekvő Güzelhiszár egyik régi, „polgári” családjából származott. Apja, Muhiddin Mehmed, aki bíróként (*kadı*) és pénzügyi felügyelőként (*nazır*) kereste kenyerét, mind neki, mind Haszán és Ramazán nevű testvéreinek kiváló nevelést biztosított. Üvejsz nemcsak szűkebb hazája, hanem Isztambul előkelő iskoláiban is tanulmányokat folytatott, pénzügyi képzettséget is szerzett, majd apja nyomdokain haladva az *ulema*: a vallástudósok „rendjébe” lépett.⁸⁴ Tire városának kádija volt, amikor megismerkedett Murád herceggel, aki 1562 tavaszától a közeli Manisza szandzsákbégjeként tanulta a kormányzás mesterségét. Bár – mint Ibrahim Pecsevi szarkasztikusan megjegyzi – „faragatlan török volt”, mégis jól ismerte az udvari etikettet és szokásokat (*edeb-i müluk*), így Murád vadásztársául fogadta, és annyira megkedvelte, hogy amikor váratlanul meghalt a kincstartója, apjával, II. Szelimmel Üvejszt nevezte ki a helyére.⁸⁵

1574. december közepén meghalt Szelim szultán, s a hercegből a birodalom mindenható padisahja lett. Az őt Maniszában körülvevő baráti kör: az imám és álomfejtő Südszá efendi, a társalkodó és szintén jó vadász Semszi pasa, a hárem főnöke, Rázije asszony és a defterdár és vadászczimbora Üvejsz vele együtt indult Isztambulba. A bizalmasok az úton véd- és dacszövetséget kötöttek, mert igencsak tartottak a nagyhatalmú Szokollu Mehmed nagyvezírtől, aki már majd húsz éve (1565-től) kormányozta a birodalmat. A félelem nem volt alaptalan. Alighogy megtelepedtek a városban, az uralkodó nevelője (*lala*), Dzsáfer bég kezdeményezésére Szokollu azzal vádolta meg Üvejszt, hogy Isztambulba jövet hűtlenül kezelte a gondjaira bízott pénzt. Kellemetlen vizsgálat következett, amelynek során a szultáni tanácsban kellett számot adnia arról, hogy miért nyitotta fel a pénzesládákat és miért fizetett ki illetményeket a nagyvezír engedélye nélkül. Úgy nézett ki, hogy Üvejsz kegyvesztett lesz, de aztán a barátai segítségével nemcsak megúszta a dolgot, hanem pár nap múlva a szultán a birodalom harmadik defterdárjának (*şikk-i sani defterdarı*) nevezte ki (1575. január vége). E tisztjében elsősorban a főváros és környéke jövedelmeinek nyilvántartása és beszédése lett a feladata. Két hónap sem telt el, amikor az uralkodó újabb kegy-

84 *Mehmed Tayyib Gökbilgin*: Kara Üveys Paşa'nın Budun beylerbeyliği (1578–1580). *Tarih Dergisi* 2(1950–1951 [1952]) 3–4. sz. 17–18. A testvérekre, sok hibás adattal: *Mehmed Süreyya*: Sicill-i Osmanî. I–VI. Yayına hazırlayan Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. İstanbul, 1996. (Tarih Vakfı Yurt yayınları 30), II. 617., IV. 1348.

85 Peçevi II. 6.

ben részesítette: a birodalom kincstartójává (*baş defterdar, Rumili defterdari*), azaz a pénzügyek legfőbb felelősévé nevezte ki – anélkül, hogy Üvejsz a ranglét-rán következő anatóliai defterdári posztot betöltötte volna (1575. március vége).⁸⁶

Szövetségeseivel összefogva, új beosztását arra használta fel, hogy aláassa Szokollu Mehmed és klánja kiterjedt hatalmát. Míg Üvejsz elsősorban a pénzügyekben igyekezett mind több hatáskört magához vonni és korlátok közé szorítani Szokollu befolyását, addig Kádizáde ruméliai kádiaszker és Semszi pasa az államigazgatás egyéb ágazataiban folyt bele növekvő mértékben a kinevezésekbe. Nem törődve azzal, hogy az osztatlan nagyvezíri autoritás szétdarabolása, vagy Pecsevi kifejezésével: új és új „kapuk” kinyitása, melyeken át az állásra éhesek tömegei nyomultak be az államszervezetbe, milyen elviselhetetlen terhet fog róni a birodalomra, minden erejükkel segítették előre saját klienseiket, és szorították ki egymás után Szokollu támogatóit. Bosszújuknak áldozatul esett a nagyvezír unokaöccse, Szokollu Musztafa, akit a budai villámcsapás és löporrobbanás ürügyén megfojtattak, a kancellár Feridun bég, akit az udvarból eltávolítottak, helyettesét pedig felakasztatták, a nagyvezír helyettese, kapuőreinek parancsnoka és még sokan mások, akiket megfosztottak Szokollu segítségével szerzett állásaiktól és javadalmaiktól.⁸⁷ Politikai céljaikat és módszereiket Üvejsz pasa állítólag a következőképpen foglalta össze: „Tapasztalja meg ő [Szokollu] is, hogy kellemes-e, ha a saját embereit éri olyan sérelem, mint amilyent a padisah társainak kellett elszenvedniük.”⁸⁸

Szokollu Musztafa megöletése azonban váratlanul Üvejszre nézve is rosszul ütött ki. Az uralkodó ugyanis őt, a tapasztalt defterdárt választotta ki, hogy tegyen rendet a budai tartományban, ahol a hódítás óta súlyos pénzügyi problémákkal küszködtek. Igaz, 1575-ben átmenetileg sikerült egyensúlyt teremteni a bevételek és a kiadások között, ám Szokollu Musztafa pasa beglerbégségének utolsó évében (1578) romlott a helyzet, a helyi jövedelmek ismét elmaradtak a katonák zsoldjára szükséges összegektől.⁸⁹ Üvejszt tehát 1578. szeptember 17-én 800 000 akcsényi szolgálati birtokkal budai pasának nevezték ki.⁹⁰ Az érintett

86 Selânikî I. 112.; Peçevi II. 7.; *J. v. Hammer*: i. m. IV. 4–5., 16–17.; *Cornell H. Fleischer*: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541–1600). Princeton, 1986. 72–73., 297.

87 Peçevi II. 6–8.; *M. T. Gökbilgin*: i. m. 18–19.; *Uő*: Mehmed Paşa, Muhammed Paşa, Sokullu, Tavil. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 7. Istanbul, 1993. 604.; *G. Veinstein*: Sokollu Mehmed Pasha. In: *The Encyclopaedia of Islam*. IX. i. m. 710.; *Ágoston Gábor*: Török löportermelés Budán a 16. században. (Adalék a magyarországi török végvárok hadianyag-ellátásához.) In: *Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 91–92.

88 Peçevi II. 8.

89 *Ágoston Gábor*: A hódítás ára. A magyarországi török végvárok őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények* 111(1998) 368–369.

90 *Dávid G.*: i. m. 213.

minden követ megmozgatott, hogy ne kelljen a kellemes fővárost a veszélyes, komoly katonai képességeket is igénylő végvidékkel felcserélnie, de mindhiába. 1579. október közepén kénytelen-kelletlen útnak indult, és a következő év elejétől ténylegesen átvette a budai tartomány igazgatását.⁹¹ Rövid kormányzósága idején teljesítette azt, amiért ide küldték: nem törődött sokat a katonai ügyekkel, viszont „az állami vagyon felügyelőjeként” (*emval-i miriye nazır*) vaskézzel érvényesítette a kincstár érdekeit.⁹² Beszedette a korábban elhanyagolt állatvámokat és a sátorozó (vándorló) népesség adóit, új összeírásokat készíttetett azokban a szandzsákokban, ahol többletbevételekre számíthatott, kíméletlenül emelte az adókat, és gátlástalanul terjesztette ki az török adóztatást azokra a falvakra, amelyek hovatarozása eddig vitatott volt Erdély és a Királyi Magyarország határszélein. A feltárt új forrásokot kivétel nélkül a szultáni hász-birtokok számára foglalta le, nem törődve a helyi javadalom-birtokosok ugyancsak növekvő igényeivel. Még arra is volt gondja, hogy az állami tárházakban romlófélben lévő gabona áruba bocsátásából csináljon pénzt.⁹³ Bő másfél éves budai működése idején Üvejsz kisebbfajta csodát vitt véghez. Elérte, hogy a tartomány első ízben ne csak kitermelje a fenntartásához szükséges jövedelmeket, hanem 3 200 000 akcse többletével a központi kincstár bevételeit is gyarapítsa.⁹⁴ Nem véletlen, hogy szolgálati birtokát 913 014 akcsérra növelték,⁹⁵ s hogy vezíri rangot helyeztek kilátásba neki.⁹⁶ Az utóbbi elnyerését azonban isztambuli ellenlábasai megghiúsították, sőt azt is elérték, hogy Üvejsztől 1580. június 3-án elvegyék a budai beglerbégiséget. Bukását az okozta, hogy 1579 áprilisában a felső-magyarországi királyi hadak megtámadták, kirabolták és felégették Hatvan városát és környékét, s a tetemes anyagi és emberi veszteségért Üvejszre hárították a felelősséget.⁹⁷

Üvejsz életének következő éveiről némileg soványabb híradásokkal rendelkezünk, mint az eddigiekről. Úgy látszik, az 1580. év hátralévő részét várakozási állományban (*mazul*) töltötte, de valamikor 1581 tavaszán (biztosan február ele-

91 Takáts Sándor: Kara Ovejsz basa. In: *Uő: A török hódoltság korából*. I. H. és é. n. (Rajzok a török világból IV.) 136–137.

92 Fekete Lajos – valószínűleg félreértve Pecsevit – azt írta (Budapest a török korban. Bp. 1944. 212.), hogy Üvejsz 1578 előtt budai defterdár lett volna. Erre semmilyen adat sem utal, viszont tény, hogy a *nazır-i emval* kifejezést ebben az időszakban sok tartományban a *defterdár* szinonimájaként használták.

93 Takáts S.: i. m. 140–141.; M. T. Gökbilgin: Kara Üveys i. m. 23–28.; Ágoston G.: A hódítás ára i. m. 373–375.

94 Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995. tavasz 63.; Ágoston G.: A hódítás ára i. m. 370.

95 Dávid G.: i. m. 182.

96 Takáts S.: i. m. 149.; M. T. Gökbilgin: Kara Üveys i. m. 31.

97 Gelibolulu Mustafa Ali: Kühü'l-ahbar. Istanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2162, fol. 586b. A támadásról ld. Üvejsz beszámolóját: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. Bp. 1915. 215.

je után) ismét a fődefterdári székbe ültették, ahol ugyanazt a Lálezár Mehmedet váltotta fel, mint első defterdársága alkalmával.⁹⁸ Nagyjából egy évig tartott ki magas posztján, amikor az aleppói beglerbégséget adományozták neki (nem sokkal 1582. március 27. előtt).⁹⁹ Új állomáshelyén 1585. július elejéig maradt,¹⁰⁰ amikor (július 13. előtt) damaszkuszi kormányzónak nevezték ki. Itteni tartózkodása igencsak rövidre sikeredett, október közepén visszahelyezték Aleppóba.¹⁰¹ Leváltása, illetve áthelyezése valószínűleg Ibrahim pasa közel-keleti ellenőrző körútjával állt kapcsolatban. Ibrahim vezír, a szultán leendő veje, 1583-ban ment Egyiptomba rendet csinálni, s 1585 elején szárazföldön indult vissza.¹⁰² Június végén–július elején Damaszkuszba érkezett, s a damaszkuszi, a tripoliszi beglerbég és az ottani arab törzsek segítségével leverte a Maanoglu Fahreddin vezette lázadó libanoni drúzokat.¹⁰³ Üvejsz damaszkuszi kinevezése feltűnően egybeesett Ibrahim érkezésével, amiből arra következtethetünk, hogy az utóbbinak volt némi köze a váltáshoz. Üvejsz és mellette tartózkodó fia azonban gyengén vitézkedett a drúz háborúban. Noha csupán védekező feladatot kaptak, egy drúz csapat meglepte őket a Damaszkusz melletti síkon, és vagy 500 emberüket levágta.¹⁰⁴ Ibrahim feltehetőleg mélyen csalódott Üvejsz katonai képességeiben, mert október közepén, miután visszatért Isztambulba, kezdeményezésére Üvejszt elmozdították, s mint említettem, Aleppóba küldték vissza. Musztafa Ali, aki az eseményeket összevontan és hiányosan adja elő (szerinte Ibrahim már Damaszkuszban időzvéen leváltotta Üvejszt), csak annyit hoz fel a döntés indokaként, hogy „néhány ügy miatt vált szükségessé” (*baz-i husus icab etdüğine binaen*).¹⁰⁵

Miközben Üvejsz Szíria legfontosabb tartományait igazgatta, a birodalom pénzügyi helyzete válságosra fordult. 1582-ben, amikor másodszor kényszerült megválni a főkincstartói poszttól, Üvejsz még egyensúlyban lévő államháztartást hagyott utódjára, ám az azóta eltelt három évben drámai romlás következett be. Elovadtak a tartalékok, a bevételek nem fedezték többé a kiadásokat, nekilendült az infláció, s a kormányzat a klasszikus módon: a pénz (az akcse) leértékelésével és rontásával próbálta a költségvetés hiányát csökkenteni.¹⁰⁶ Az intézke-

98 *İsmail Hami Danişmend*: Osmanlı devlet erkânı. İstanbul, 1971. (Izahlı Osmanlı tarihi kronolojisi 5.) 254.

99 Joachim Sinzendorf e napon kelt jelentése említi őt aleppói bégnaként: *Takâts S.*: i. m. 149.: 19. jegyzet; *C. H. Fleischer* (i. m. 99.: 71. jegyzet; 107.: 93. jegyzet) annyit tud, hogy 1582 végén biztosan Aleppóban tartózkodott.

100 *C. H. Fleischer*: i. h.

101 I. m. 99.: 71. jegyzet; 121.

102 *N. Aykut*: i. m. 196–200.

103 Solakzade tarihi. İstanbul, 1298/1881. 608.; *N. Aykut*: i. m. 200.

104 *J. v. Hammer*: i. m. IV. 139.

105 *G. Mustafa Ali*: i. m. 587a.

106 Az 1585–1589 közötti kormányzati intézkedéseket és azok időrendjét mind a mai napig nem látjuk tisztán; annyi bizonyosra vehető, hogy 1585 szeptemberétől az akcset mind az arannyal, mind a gurussal szemben többször leértékelték. Vö. *Cemal Kafadar*: Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane de déclin. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 46(1991) 385–386.; *Nezihi Aykut*: Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. asır

dések ellenére a kincstár „minden területen a zűrzavar jeleit mutatta”, ezért az uralkodó kifejezett óhajára ismét Üvejsz kezébe adták a pénzügyek irányítását, őt emelték a fődefterdári székbe, mert, ahogy Murád szultán kifejezte, már bizonyította hozzáértését, s ha valaki, hát ő lehet képes a helyzet orvoslására.¹⁰⁷ A rá váró feladat súlyát és az elvárásokat jelzi, hogy a szultán soha nem látott kiváltságokkal ruházta fel. A fődefterdári tiszt és a vele járó 170 000 akcsényi fizetség mellé beglerbégi rangot és 1 millió akcsés kiegészítő fizetést állapított meg számára (épp annyit, amennyit damaszkuszi beglerbégeként élvezett). Ezenkívül látványosan előléptette a szultáni tanács hierarchiájában. Míg a fődefterdár a díváni étkezések protokolljában eddig csak az ötödik helyet foglalta el, mostantól fogva a nagyvezírrrel együtt az első asztalnál étkezhetett, s a pénzügyek tárgyalásakor a vezírekhez hasonlóan „zsámolyon” (*iskemle*) foglalhatott helyet.¹⁰⁸ Üvejsz fivérét, Ramazán efendit pedig egyidejűleg – aligha függetlenül Üvejsz szerencséjének emelkedésétől – kinevezték aleppói defterdárnak.¹⁰⁹

Üvejsz tőle telhetően igyekezett megszolgálni a kitüntető bizalmat. Nem könnyítette meg a dolgát, hogy nyilvánvalóan mindenben alkalmazkodnia kellett Dogandzsi Mehmed pasa ruméliai beglerbég elképzeléseihez, akivel ugyanakkor barátinak mondható viszonyban állott. Ez az államférfi az 1580-as évek közepére a szultán első számú bizalmasává, kegyencévé vált, és 1584 őszétől ritka kiváltságokban részesült: elkísérhette a szultánt a vadászatokra, egyedül járulhatott eléje jelentéstételre, s a magas hivatalok betöltésénél szava döntő súllyal esett a latba.¹¹⁰ Nagyon valószínű, hogy Dogandzsi Mehmed szerepet játszott Üvejsz újbóli kiválasztásában is, hiszen az 1580-as évek második felében pénzügyekben is elsősorban reá hallgatott az uralkodó. Üvejsz tehát vélhetőleg Mehmed pasával egyeztetve folytatta az akcse devalválásának politikáját. Viszont úgy látszik, hogy korábbi (például magyarországi) tapasztalatai alapján saját elgondolását érvényesítette, amikor a hiány mérséklésére pótdót vetett ki a nem mohamedán alattvalókra. Ez a 15 akcsényi járulék, amely „bor- és pálinka-váltás” (*baha-i hamr ve araka*) vagy „újbor-illeték” (*hamr-i hadis mukataasi*) néven fordul elő a forrásokban, nagy vitákhoz vezetett, és a parasztok elkesere-

ortalarına kadar yapılan „sikke tashihleri”. In: Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na armağan. İstanbul, 1991. 350–351.; *Şevket Pamuk*: Osmanlı İmparatorluğu’nda paranın tarihi. İstanbul, 1999. (Tarih Vakfı Yurt yayınları 73.) 147.

107 G. *Mustafa Ali*: i. m. 587a.

108 Selânikî I. 167.

109 I. h.

110 I. m. I. 150.; 1587. febr. elején Dogandzsi Mehmed vezíri rangot kapott, s valamennyi előjogát megerősítette az uralkodó; i. m. I. 179.; *Nezihi Aykut*: Hasan Bey-zâde tarihî. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarih Kürsüsü. Doktora tezi. II. Metin. İstanbul, 1980. 129.: „magas állásra csak az ő kapuján keresztül vezet út” (*menâsıb-i celîle cümle anın kapusından zuhur bulmağla*).

dett ellenállását váltotta ki. Ezért később a dzsizje-adóhoz csapták, de alapján a további adóreformok során is Üvejsz módszereit tekintették irányadónak.¹¹¹

Nem tudni, Üvejsz vagy Dogandzsi Mehmed kezdeményezte-e, de tény, hogy az utóbbi közbenjárására Murád szultán egy év elteltével felmentette, és Egyiptom kormányzójává nevezte ki Üvejszt, miközben testvérét, Ramazánt, anatóliai defterdárára léptette elő (1587. február közepe).¹¹² Egyiptom a birodalom legnagyobb tartománya volt, stratégiai és gazdasági fontossága rangban messze a többi keleti vilájet fölé emelte. Központi fekvése, gazdagsága és az ott állomásozó kb. 10 000 főnyi katonaság tette lehetővé, hogy az oszmánok szilárdan uralják a Közel-Keletet, az arábiai szent helyeket, a Vörös-tenger partvidékeit, Jement és Etiópiát, s hogy ellenőrzésük alatt tarthassák az észak-afrikai tartományokat.¹¹³ A bőségesen ömlő bevételekből a helyi oszmán katonaság, adminisztráció és tengeri flották költségeinek kifizetése után még számtalan más célra jutott. Egészben vagy részben Egyiptom finanszírozta (és látta el váltott katonákkal) a jemeni és az etiópiai helyőrségeket, az Arábiát felkereső muszlim zarándokok védelmét és élelmezését, továbbá a két szent városban, Mekkában és Medinában (*Harameyn*) található vallási épületeket és az ott folyó számtalan hitbuzgalmi tevékenységet. Ami ezen felül még az egyiptomi kincstárban maradt, azt a pénzügyi év végén „átutalás” (*irsaliyye*) néven a beglerbég köteles volt Isztambulba, a szultán magánkincstárába küldeni. Az *irsaliyye* összege ingadozott, eleinte 400 000 aranyat (16 millió *parát*) tett ki, aztán 700 000, majd átmenetileg 1 millió aranyra kúszott fel, végül elyben hosszú időre 500 000 aranyban (20 millió *parában*) állapodott meg, de a valóságban évről évre változott, hol meghaladta, hol nem érte el ezt az összeget.¹¹⁴ Az uralkodó „zseb-pénzének” tekintett és „egyiptomi kincznek” (*Mısır hazinesi*) is nevezett hatalmas befizetés mellett a tartomány nélkülözhetetlen szerepet töltött be a szultáni szeráj, a isztambuli hajóépítő műhelyek és a hadsereg nyers- és hadianyag-ellátásában is. Az uralkodó (és sok főember) konyhájára és éléstárába főleg Egyiptomból szállítottak cukrot, fehér rizst, lencsét, kávé és illatszereket, a flottának és a hadseregnek pedig lőport, kötelet, kenderkócot és zsineget.¹¹⁵

111 Fodor Pál: Egy antiszemita nagyvezír? Együttműködés és válság a 15–17. századi oszmán–zsidó kapcsolatokban. In: *Uő: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán történelemről.* Bp. 2001. 137–138.

112 Selániki I. 180–181.; vö. C. H. Fleischer: i. m. 124–125.

113 S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 112–114., 263–278.; Michael Winter: Ottoman Egypt, 1525–1609. In: *The Cambridge History of Egypt. 2. Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century.* Ed. by M. W. Daly. Cambridge, 1998. 3–7.; vö. *Suraiya Faroqhi*: Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt–Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century. In: Süleyman the Second and his Time. Ed. Halil İnalcık–Cemal Kafadar. Istanbul, 1993. 131–143.

114 Stanford J. Shaw: *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517–1798.* Princeton, 1962. (Princeton Oriental Studies 19.) 283–284.

115 Stanford J. Shaw: *The Budget of Ottoman Egypt 1005–1006/1596–1597.* The Hague–Paris, 1968. 4–14., főleg: 13.; *Suraiya Faroqhi*: Pilgrims and Sultans. The Hajj under the Ottomans

Ennek megfelelően egyiptomi beglerbégnak lenni óriási kitüntetést, felelőséget és persze anyagi gyarapodást jelentett, a poszt betöltői a legirigyeltebb emberek közé tartoztak az oszmán társadalom felső köreibben. Már csak azért is, mert pusztán legális évjáradékuk (*salyane*) 20 000 arany (kb. 2 400 000 akcse) körül mozgott még a 16. század végi inflációs időkben is.¹¹⁶ Amikor azonban 1587 kora nyarán Üvejsz megérkezett, a tartomány már korántsem volt olyan virágzó állapotban, mint a megelőző évtizedekben. A birodalom általános válsága Egyiptomra is kisugárzott, ami elsősorban a helyi pénzügyi egyensúly látványos megbomlásában jelentkezett. A tartományt furcsa módon éppen a rendkívüli stabilitás, a vonzó életkörülmények sodorták bajba. Szakadatlanul érkeztek és telepedtek le itt az alkalmazást kereső katonák, bürokraták és értelmiségiek, s az állami fizetésből élők túlbujánzott seregét már a legendás egyiptomi bevételek sem tudták eltartani. Kialakult és terjedt az állásvásárlás szokása, ami a szokott módon az adók sokasodásához és emelkedéséhez vezetett, végső soron pedig ahhoz, hogy az éves „átutalások” nagy késéssel és hiányosan érkeztek meg Isztambulba.¹¹⁷ Emiatt az 1580-as években katonák helyett jobbra széles hatáskörű, gazdasági szakértelemmel bíró kormányzókat küldtek ide, hogy rendbe szedjék a vilájet pénzügyeit, teljes egészében behajtsák az átutalásra szánt összeget, és radikálisan visszaszorítsák az alkalmazottak számát. Ezek a próbálkozások azonban csak átmeneti eredményeket szültek, sőt Üvejsz közvetlen elődje, Szinán pasa (korábban egyiptomi defterdár!) szinte válsághelyzetet idézett elő, mivel a posztjáért cserébe vállalt többletbefizetéseket nem teljesítette, sőt rengeteg tartozást halmozott fel.¹¹⁸

Ezek után könnyen érthető, miért esett Üvejszre a szultán választása. Kiválóan megfelelt azoknak a követelményeknek, amelyeket az új típusú egyiptomi beglerbégekkel szemben támasztottak: nagyon értett a pénzügyekhez, alkalmasnak látszott a válság kezelésére, és teljes mértékben élvezte a padisah bizalmát.

1517–1683. London–New York, 1994.; az egyiptomi löporgyártásra: *Ágoston G.*: Török lőportermelés Budán i. m.

116 1596–1597-ben pontosan 779 469 parát, vagyis 19 487 aranyat (*sikke*) tett ki; *S. J. Shaw*: The Budget of Ottoman Egypt i. m. 40–41. alapján. Az itt közölt különböző pénznemek egymáshoz való viszonyát *S. J. Shaw* nem tisztázta, az általa megadott átváltási arányok (132.: 80. jegyzet) pedig teljesen félrevezetők. Feltehetőleg ennek esett áldozatul *M. Winter*, aki a Cambridge History of Egypt általa írt fejezetében azt a képtelenséget állította, hogy az egyiptomi beglerbégek a 16. században 2 millió *osmanit*, azaz 20 millió akcset kaptak évente (i. m. 10.). Kétségtelen ugyanakkor, hogy a *salyanén* kívül más bevételeik is voltak, így pl. tetemes összegeket szedtek be a főbb tisztségviselők évenkénti cseréjével, az újonnan kinevezettektől megkövetelt illetekekből. De arra vonatkozóan, hogy a 16. században egy év alatt mennyit kerestek összesen, nem találtam hitelt érdemlő adatot. *S. J. Shaw*, aki a 17. század végi és 18. századi helyzetet pontosan ismerteti (The Financial i. m. 188., 318–328., 352., 391.) elkeni a kérdést, *S. M. es-Seyyid Mahmud* pedig egy szót sem szól róla.

117 *S. M. es-Seyyid Mahmud*: i. m. 94–96.; *M. Winter*: i. m. 13–14.

118 *S. J. Shaw*: The Financial i. m. 284.; *S. M. es-Seyyid Mahmud*: i. m. 97., 124.: 126. jegyzet, 127.: 137. jegyzet.

Üvejsz a nagy feladatnak úgy vágott neki, hogy előbb biztonságos személyi hátteret alakított ki magának. A isztambuli szultáni tanácsban Ali csauszt hagyta hátra ügyvivőnek (*kapu kethüdası*). Ez igen jó választásnak bizonyult, mert Ali Egyiptom elismert szakértőjének számított, és nagy népszerűségnek örvendett.¹¹⁹ Ugyanakkor egyiptomi kádinak magával vitte régi jó barátját, Baháeddinzáde Abdullah efendit, aki a ruméliai kádiaszkeri posztot hagyta ott az ő kedvéért (aztán 1587 végén, amikor meghalt a mekkai kádi, annak hivatalát vette át, nyilván Üvejsz közbenjárására és azzal a megfontolással, hogy bizalmi embere üljön e fontos tisztségben is).¹²⁰ Defterdárból többet is „elfogyasztott” Üvejsz, közülük hármat ismerünk, akik legalább négy alkalommal szolgáltak mellette ebben a beosztásban.¹²¹ Ezenkívül elkísérte Egyiptomba a fia, Mehmed, aki talán (de egyelőre bizonyíthatatlanul) már Budán, továbbá Damaszkuszban és Aleppóban is megfordult vele, s akiből Üvejsz hamarosan ún. *muhafaza beyit*, azaz sajátos jogállású és feladatkörű egyiptomi szandzsákbéget csinált.¹²²

A kormányzóság átvétele után (ami a *muhafız-i Mısır*: „Egyiptom védője” titlust és feladatkört is magába foglalta) Üvejsz óriási lendülettel fogott hozzá a tartományi háztartás megreformálásához. Elsőként elődje, Szinán pasa működését vizsgálta felül, és kimutatta, hogy 140 000 arannyal tartozik a kincstárnak. Ebből 85 000-et gyorsan behajtott, a többit a pasa értéktárgyainak lefoglalásával és árverésre bocsátásával kívánta visszaszerezni.¹²³ Ezt követően az *irsaliyye* hiánytalan beküldéséhez szükséges adóalapok rendezésére összpontosította figyelmét. Személyesen felügyelte a jövedelmek kezelését, igyekezett korlátozni a tartományon belüli felhasználást. Ehhez ugyanúgy megkapta az udvar támogatását, mint elődei és utódai, de Üvejsz láthatólag sokkal határozottabban élt azzal a felhatalmazással, hogy még az udvari kinevezési diplomával érkező várományosok alkalmazásáról is saját hatáskörében dönthetett.¹²⁴ Keményen lefaragta az illetményeket is, ha a „szultáni zsebpénz” érdekében ez szükségesnek látszott.

119 Selânikî I. 242. Vö. BOA A.DVN 794, 60/4.: Ali csausz egyik emberének *kapucı* állást adományoznak 1587. márc. 25-én.

120 Selânikî I. 181., 196. Helyét a korábbi anatóliai kádiaszker, Ahmed efendi vette át, aki, mint majd látni fogjuk, szintén sokat segített Üvejsznek.

121 Selânikî I. 181., 221.: Mütevellizáde Musztafa, Jahja és Tezkeredzsizáde Mahmud. Jahjáról még lesz szó.

122 Erról a tényről egyedül G. *Mustafa Ali* tudósít: i. m. 587a. A *muhafaza beyikröl*: S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 133–145. Üvejsz fia Kul Mehmed néven ismert ásikköltő volt, egyik versét a híres, magyarországi keletkezésű Palatics-kódexbe is felvették; ld. *Sudár Balázs*: A Palatics-kódex török versgyűjteményei és a hódoltságı művelődéstörténet. Doktori disszertáció. Bp. 2000. 71.

123 Selânikî I. 194.; S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 97., 124.: 126. jegyzet, 127.: 137. jegyzet. Szinán azonban a vizsgálat idején váratlanul Isztambulba szökött, hogy ott könnyebben védekezhessen. Ennek ellenére adósságai miatt 1587 novemberében a Jedikule börtönébe zárták. Intrikáival nagyon sokat ártott Üvejsznek és Ali kethüdának; azt állította, azért nem tud fizetni, mert a nevezettek a maguk számára szedték el ingóságait; ld. Selânikî I. 242. Később Szinán kiszabadult, és karamáni, majd szivaszi beglerbég lett belőle; Selânikî I. 309.

124 MD 66, 505/233. (1590. jan. 23.)

Ilyen módszerekkel elérte, hogy az *irsaliyye* ne csak visszakússzék a korábbi szintre, hanem 500 000-ról 600 000 aranyra emelkedjék. Ezzel alaposan megnehezítette a későbbi beglerbégek dolgát, mert Isztambul ezentúl mindnyájuktól ugyanezt az összeget követelte.¹²⁵

A szűkebb pénzügyi feladatokon túl természetesen nem térhetett ki más teendők elől sem, amelyekkel a mindenkori egyiptomi beglerbégnak foglalkoznia kellett. E körbe tartozott a jemeni helyőrség ellátása,¹²⁶ az etiópiai csapatok utánpótlása katonával, lóval, puskával, lőporral, élelemmel és hadianyaggal,¹²⁷ a medinai járadékosok fizetségének kiutalása,¹²⁸ az isztambuli élelmiszerszállítmányok megszervezése és útnak indítása,¹²⁹ a közrend és a vallás védelme a rablók-tól és a zavarkeltőktől,¹³⁰ a vallási alapítványok működtetése¹³¹ stb. Magának az *irsaliyyenek* Isztambulba való eljuttatása is hosszás, gondos szervezést igényelt, és nem kevés kockázatot rejtett magában. 1590 elején például rablók fosztották ki a kincstárat kísérő katonákat, szerencsére az *irsaliyyenek* nem esett baja.¹³² Erőfeszítése miatt Üvejsz többször kapott dicséretet és ennek külső jeleként díszköpenyeket (*hilat*) az udvartól, ahol eleinte a rögvést meginduló intrikákkal szemben is megvédték.¹³³ Musztafa Ali, a jeles krónikás, aki életének utolsó éveit Egyiptomban töltötte, helyi tekintélyekkel folytatott beszélgetései alapján úgy nyilatkozott, hogy az összes egyiptomi beglerbég közül Üvejsznek sikerült a legjobban összhangba hoznia az igazságos kormányzást és a pénzügyi szakértelemet.¹³⁴

A sikerek dacára 1589 nyarán sötét viharfelhők gyülekeztek Üvejsz feje felett. Mindenekelőtt Isztambulból kezdtek rossz szelek fújni, ahol ez év április elején megbukott és a lázadó udvari janicsárok és szpáhik kezétől életét vesztette Dogandzsi Mehmed pasa.¹³⁵ A kegyencsel együtt bukott Szijavus nagyvezír, s helyét Szinán pasa foglalta el, aki a jelek szerint nem nagyon kedvelte sem Üvejszt, sem Dogandzsi egyéb barátait. 1589 tavaszán a *Mısır hazinesivel* érkező kísérők egy részének véleményére támaszkodva úgy érvelt a szultánnak, hogy

125 *G. Mustafa Ali*: i. m. 587a.; *Gelibolulu Mustafa Ali*: Hâlâtü'l-Kahire mine'l-âdâti'z-zâhire. Sadeleştiren Orhan şaik Gökyay. Ankara, 1984. 116–117.

126 MD 66, 478/224. (1590. ápr. 17.)

127 MD 66, 471/222., 479/224. (1590. ápr. 17.)

128 MD 66 440/206. (1590. febr. 26.)

129 MD 66, 399/186. (1590. febr. 22.)

130 MD 66, 138/68. (1589. nov. 24.); 223/86. (1591. febr. 23.)

131 MD 70, 264/135. (1593. márc. 22.; visszaulálás Üvejsz idejére.)

132 MD 66, 433/203.; vö. 418/197. (1590. febr. 28.)

133 MD 66, 71/33. (1589. szept. 20.); MD 67, 280/140. (1591. márc. 11.); MD 62, 355/170. (1588. jan. 22.)

134 *G. Mustafa Ali*: Hâlâtü'l-Kahire i. m. 117.; vö. *Uő*: Kühü'l-ahbar i. m. 587a-val, ahol lényegében megismétli a fentieket. Ehhez az értékeléshez persze nem árt tudni, hogy *G. Mustafa Ali* jól ismerte Üvejszt, több okból le volt kötelezve neki, s 1587-ben szeretett volna (sikertelenül) a defterdárja lenni; *C. H. Fleischer*: i. m. 99., 104., 107–109., 124., 126.

135 Ez volt a híres „beglerbég incidens” (*beylerbeyi vakası*); ld. Hasan Bey-zâde tarihî i. m. II. 128–134.; Selânikî I. 209–212.

nem tanácsos ilyen sokáig Egyiptom élén hagyni ugyanazt az embert, azonkívül Üvejsznek rossz a viszonya az ottani *kullal*, túlkapasokat követett el, és sikkasztott. Javasolta, hogy amennyiben a szultán elszánta magát a letételére, azt csak akkor hozzák nyilvánosságra, ha utóda már Egyiptomba érkezett. Üvejsz szerencséjére Murád szultán ez idő tájt még nem gondolt a menesztésére, csupán további megfigyelését rendelte el, így egyelőre a helyén maradhatott.¹³⁶ Más alkalommal (erről nem tudjuk, mikor történt pontosan), Szinán megpendítette, hogy esetleg nyugdíjba küldhetnék Üvejszt, de felvetésére az uralkodó nem reagált.¹³⁷

A *kullal* kapcsolatos információk valóban nem túloztak, s ez volt az Üvejsz körüli időjárás megváltozásának másik oka. Ahogy már említettem, az *irsaliyye* ügyében a kormányzó nem ismert kíméletet, s néha csak úgy tudta előteremteni, hogy nem adta ki vagy elhalasztotta a katonák esedékes fizetségét. Ezzel viszont elkerülhetetlenül maga ellen hangolta őket, és többször került sor kisebb megmozdulásokra.¹³⁸ 1589 augusztusára az elégedetlenség elfajult, szabályos zendülés tört ki ellene. A közvetlen okot az egyik forrás abban jelöli meg, hogy Üvejsz megvonta a katonák háromnapos zsoldját.¹³⁹ Egy másik szerint az vezetett robbanáshoz, hogy a pasa megszüntette az illetményfizetést azoknak a katonáknak, akik boltokat nyitottak és kereskedtek. A feldühödött katonák betörték a dívánba, majd a pasa háremébe, kíséretének több tagját levágták, túsul ejtették a fiát, és kifosztották a házát. A citadella után Kairó városában fosztogattak és erőszakoskodtak. Ekkor azonban közbeléptek a *muhafaza beyik* és Ahmed egyiptomi főkádi, aki megfékezte a lázadókat, és kibékítette egymással a *kult* és az általuk halálra keresett Üvejszt.¹⁴⁰

A pillanatnyi megnyugvás ellenére a hamu alatt tovább izzott a parázs, ami azért volt különösen kellemetlen Üvejsznek, mert időközben Észak-Afrika nagy része lángba borult. Nyugtalanság ütötte fel a fejét Tuniszban, a „szomszédos” és részint az egyiptomi *muhafiz* felelősségi körébe tartozó Tripoliszban pedig éppen 1589 nyarán ért tetőfokára az a lázadás, amelyet egy „szent ember”, bizonyos Jahja, szokatlan hatékonysággal irányított már évek óta.¹⁴¹ Hiába hajózott oda augusztusban a kapudán pasa birodalmi flottája, gyenge felszerelése és a lovas katonák hiánya miatt nem tudta elfogni a vezért, és dolgavégezetlenül tért haza.¹⁴² Ekkor, 1589. szeptember elején Isztanköjlü Ahmed pasa algéri beglerbé-

136 Revan 1951, 165b.

137 Revan 1943, 12b.

138 Ez utóbbit G. *Mustafa Ali* állítja: Kühnü'l-ahbar i. m. 587a. Egyes vélemények szerint az egyiptomi pénz, a *para* leértékelésére és rontására irányuló kísérletek is hozzájárultak a nyugtalansághoz; ld. Ş. *Pamuk*: i. m. 105.

139 S. M. *es-Seyyid Mahmud*: i. m. 98.: 24. jegyzet.

140 M. *Winter*: i. m. 17.; Selânikî I. 217.

141 A források és az események legteljesebb áttekintése, számos megoldatlanul hagyott kérdéssel: *Suraiya Faroqhi*: Der Aufstand des Yahya ibn Yahya as-Suwaydî. Der Islam 47(1971) 67–92. A *mühimme defterik* és az általa is használt *telhisek* alapján bizonyos események és itt-ott az időrend pontosabban rekonstruálható.

142 Revan, 1951, 135b.; MD 66, 21/22. (1589. szept.–okt.); S. *Faroqhi*: Der Aufstand i. m. 85.

get helyezték át Tripoliszba, de őt a lázadók egy ütközetben megverték és megölték.¹⁴³ Ez vészesen megrendítette Üvejsz pozícióját, mivel a nagyvezír most már határozottan azt a koncepciót támogatta, hogy a szomszédos tartományok – Egyiptom és Tunisz – csapataival, szárazföldi expedícióval vessenek véget a felkelésnek, és Üvejsz személyét úgy állította be, mint aki a leginkább akadályozza a terv végrehajtását.

A témával kapcsolatban felküldött, 1589. október–novemberre tehető *telhiseiben* Szinán pasa több, egymást kiegészítő, illetve felváltó megoldási javaslatot terjesztett a szultán elé, de mindegyiken az a gondolat húzódott végig, hogy a központi kincstárát kímélendő, a tripoliszi hadjárat terheit vállalkozó pasákra és bégekre kell hárítani. Először, mivel Üvejsz vonakodott a költségeket fedezni, azt ajánlotta, hogy két egyiptomi törzsfőnököt, Buhejra és Dzsize korábbi *şeyhü'l-arabjait* helyezték vissza tartományaikba, mert megígérték, hogy a kinevezésért cserébe saját költségükön felszerelnek, vízzel és élelemmel látnak el és Tripoliszba juttatnak 1500 lovas katonát. Ezt a változatot Szinán szerint Üvejsz keményen ellenezte, mivel a két arab főnök beiktatásakor neki járó, kötelező ajándéktól így (tripoliszi kötelezettségvállalásuk miatt) elesett volna. Emiatt – s mert, mint írta, Üvejsz közismerten ellenséges viszonyban áll az egyiptomi *kullal*, ami szinte megbénítja őt – Szinán nem látott más kiutat, mint Üvejsz menesztését.¹⁴⁴ Ezzel közel egy időben indítványozta az új tuniszi beglerbég Tripoliszba küldését is, akinek expedícióját részben központi kölcsönökből kívánta finanszírozni (amit viszont utólag be akart hajtani tőle). Ezzel együtt hangsúlyozta, hogy a leggyorsabb eredménnyel az Egyiptomból indított támadás kecsegtetne.¹⁴⁵

Noha az uralkodó elsőre igent mondott a két arab sejk megbízására, Szinán rendkívül ügyes, mondhatni machiavellista machinációi hamarosan meglepő fordulatot hoztak az ügyben. Erre az adott neki alkalmat, hogy felkeresték Haszán anatóliai beglerbég emberei, és kérték uruknak az egyiptomi beglerbégséget. Cserébe a következő ajánlatot tették: Haszán hiánytalanul beküldi az *irsaliyyet*; lecseréli az egyiptomi középszintű vezetőket, s az állások kiárusításából befolyó pénzből és a beiktatásakor neki járó adókból kiállítja a Tripoliszba küldendő 1500 katonát; saját vagyonából felszerel és Egyiptomba visz tíz gályát, s ezen felül 10 000 aranyat fizet a szultánnak. Miközben Haszán embereivel alkudozott, Szinán pasa felvette a kapcsolatot Üvejsz isztambuli képviselőivel (köztük feltehetőleg Ali csausszal) is, akik ily módon értesíthették urukat a fenyegető veszélyről. A napnál világosabb volt, hogy a nagyvezír zsarolási szándékkal ült le tárgyalni velük. Üvejsz megértette, ha meg akarja tartani a „kincses” Egyiptomot, emberfeletti áldozatot kell hoznia. Képviselői útján ezért alaposan ráígért Haszánra: vállalta, hogy saját költségén sereget állít ki, és pacifikálja Tripoliszt,

143 Kinevezéséhez *terminus ante quem*, halálához *terminus post quem*: MD 66, 16/9. (1589. szept. 11.)

144 Revan 1943, 65a–65b.

145 Revan 1943, 42a–42b.

a padisahnak fizet 10 000 aranyat azonnal, újabb 10 000-et pedig két hónap leforgása alatt. Viszont ennek fejében vezíri rangot kért magának, hogy az egyiptomi hadsereg előtt helyreállíthassa megcsappant tekintélyét. Szinán, aki mindeddig kifejezetten Üvejsz ellenében politizált, és menesztése esetére, kárpoztulásul, az anatóliai beglerbégséget indítványozta neki adni, ravaszul mindkét ajánlatról pontosan értesítette a szultánt. Ám meglepő módon úgy tálalta az egész ügyet, hogy egyértelműen Üvejsz megtartása, az ő ajánlatának elfogadása lássék kedvezőbbnek az állam számára (legfőbb, nem is alaptalan érve az volt, hogy Üvejsz már birtokon belül, közel van, és nem kell nagy költségekkel a távoli Isztambulból indulnia).¹⁴⁶

A nagyvezír pálfordulását és átállását Üvejsz oldalára nehezen tudnánk magyarázni, ha nem derül ki később, hogy valójában Üvejsz csengő aranyainak hatására következett be. A kormányzó suba alatt Szinán pasának is ígért 5000 aranyat, amit nem sokkal utóbb Ali kethüda és Mehmed nevű írnoka adott át neki.¹⁴⁷ A nagyvezír ekkor érkezettnek látta az időt arra, hogy a dúsgazdagnak hitt Üvejszen még egyszer megvegye jóindulatának árát: vagy az egyezség keretében, vagy kicsit később (talán 1590 folyamán) az egyik egyiptomi *vakıf*ja számára hatalmas, 18–19 000 aranyat kitevő kölcsönt szerzett (de túlzás nélkül mondhatjuk így is: zsarolt ki) tőle.¹⁴⁸

Üvejsz ilyen módon kiütéses győzelmet aratott vetélytársa, Haszán pasa felett. Maradhatott Egyiptom élén, s 1589 decemberében a főetekfogó (*çaşnigir ağa*) vitte el neki a díszkardot, a díszkafant és a vezírség elnyerését tanúsító uralkodói diplomát. A rengeteg pénzzel Üvejsz elérte, hogy a szokásoktól eltérően szandzsákbégi rangú fiát, Mehmedet nevezzék ki Tripolisz beglerbéjének, és rábizzák a tartományt még mindig perzselő lázadás elfojtását.¹⁴⁹ Üvejsz feladata lett, hogy a fáradságos vállalkozáshoz biztosítsa, tengeren és szárazon folyamatosan szállítsa a kellő mennyiségű katonát (*kult* és *kul karndaşıt*), élelmet, fegyvert, hadianyagot és lovat. Szigorúan megtiltották neki, hogy az egyiptomi kincstárból bármit a költségekre fordítson, azokat kizárólag a magánvagyonából volt szabad fedeznie.

A poszt megtartása, a vezíri cím elnyerése és fia beglerbéggé emelése látványosan hatalmas sikert jelentett Üvejsznek, a velük járó kötelezettségek azonban fokozatosan elviselhetetlen terhet róttak rá. Ha összeadjuk, mibe kerültek neki a fentiek, elképesztő összegekhez jutunk. Már a szultánnak és a nagyvezírnek lerótt „állásbiztosító adó” is tekintélyes: a „kényszerkölcsönnel” együtt 43–44 000 aranyat tett ki. Ehhez társult fia expedíciójának pénzelése, amely a vártnál jóval hosszabb ideig húzódott el, még 1591 tavaszán is folyt. Szinán pasa utólag úgy becsülte, hogy legalább 100 000 aranya ment el rá.¹⁵⁰ Üvejsz anyagi

146 Revan 1943, 51a–51b.

147 Revan, 1943, 57a.

148 MD 67, 515/208., 516/208. (1592. márc. 5–14. között.)

149 Selânikî I. 217.; *G. Mustafa Ali*: Kühü'l-ahbar i. m. 587a.

150 Revan 1943, 57b.

helyzetének megingására utal, hogy a fia a szultáni tanácsnál sürgette: utasítsák apját a megkésett utánpótlás elküldésére!¹⁵¹ Ráadásul 1590 végén nagy flottaépítési program indult a főméltóságok megadóztatásával, s erre a célra egyik adat szerint 10 000, egy másik szerint legalább 15 000 aranyat hajtottak be Üvejsztől.¹⁵² Mind ez másfél év alatt együttesen és minimálisan 150 000 arany kiadást okozott neki.

Ekkora összegeket még ő, a bőséges tartalékokkal rendelkező, tapasztalt pénzügyi szakember, a gazdag Egyiptom kormányzója is csak úgy tudott – kínkeservesen, részlegesen – előteremteni, hogy kifacsarta a rábízott tartományt. A rendelkezésünkre álló sovány híradások arra utalnak, hogy 1591 tavaszán ismét mozgolódtak a katonák, robbanásveszélyes helyzet alakult ki. Ibn Abi'l-Surur arab krónikás később azt írta, Üvejsz csak hirtelen halála mentette meg attól, hogy saját katonái öljék meg.¹⁵³ Egy 1591. július 14-én kelt szultáni utasítás megerősíti, hogy Üvejsz kormányzásának utolsó időszakában valóban lázadás tört ki, s halála előtt a pasa éppen néhány „gonosztevő” megbüntetésére készült.¹⁵⁴

Üvejsz halálának körülményeiről, amely az idézett rendeletből következtethetően egy (kairói vagy Kairóhoz közeli?) réten következett be, a krónikás Szelániki a következő beszámolót hagyta ránk: „A nevezett év [999] redzseb havában [1591. április 25–május 24.] az Egyiptomban tartózkodó jeles vezír, Üvejsz pasa önagyságának egészsége váratlanul megromlott, bágyadság vett rajta erőt. Éppen hozzákezdtek a kezeléséhez és a gyógyszerek adagolásához, amikor a boldogságos küszöbötől megérkezett Jahja cselebi efendi defterdár. Meglátogatta, és beszélgetésük során búcsút vettek egymástól.¹⁵⁵ Ekkor [Üvejsz] végrendekezni kezdett; elősorolta minden vagyonát, azt mondta, hogy készpénze és egyéb luxustárgyai alig tesznek ki 20 000 aranyat. Négy-öt nap elteltével visszautasította a gyógyszereket, elhagyta a földi világot, és sietve a másvilágra költözött. Jahja efendi redzseb hó hatodik napján [1591. május 20.] futárpostával Antália kikötőjén keresztül saját kezével írt levelet juttatott el a boldogságos udvarba, amelyben bejelentette halálát. Ezért parancsba adták, hogy helyette az éléstár főnökének [*kilarcibaşılık*] posztjáról ciprusi beglerbéggé lett Hafiz Ahmed pasa legyen az egyiptomi beglerbég.”¹⁵⁶ A dátumaiban többször bizonytalankodó Szelániki ezúttal pontos értesüléseket közölt. Az udvarban tényleg május 20-án tudhatták meg a pasa halálát, mivel a szultáni tanács két nappal később, május

151 MD 67, 150/57–58. (1590. dec. 28.), 262/98. (1591. márc. 11.) Üvejsz egyébként nemcsak Egyiptomból, hanem kethüdája révén, költséges gályákon, Isztambulból is szállított Mehmednek Tripoliszba; Selániki I. 221.

152 Fodor Pál: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–92-ben. Hadtörténelmi Közlemények 107(1994) 2. sz. 24.; Revan 1943, 32a., 57b.

153 M. Winter: i. m. 17.

154 MD 67, 374/141.

155 Régi ismerősök voltak, hiszen 1589–1590-ben Jahja már dolgozott mellette defterdárként. 1590 ápr. végén bocsátották el, s most, egy év elteltével helyezték vissza Egyiptomba; Selániki I. 221.

156 Selániki I. 242.

22-én válaszolt Jahja híreire.¹⁵⁷ A hagyatékáról később felvett leltárak szerint Üvejsz 1591. április 29-én vagy 30-án hagyta itt az árnyékvilágot, családjával, hűséges embereivel és dolgos életében felhalmozott értékeivel együtt, akik és amelyek a következő hónapokban oly sokat foglalkoztatták az isztambuli és az egyiptomi hatóságokat.¹⁵⁸

Egy vagyonekobbzás anatómiája

Pedig a jelek szerint életének utolsó napjait, sőt óráit Üvejsz azzal töltötte, hogy megpróbálta a vagyona maradékát hozzátartozóinak biztosítani, s megkímélni őket az ilyenkor várható, fenyegető zaklatásoktól. Ehhez a frissen befutott Jahja defterdár segítségét kérte, akinek részletes „bevallást” tett és végakarátát tollba mondta. Üvejsz útmutatásai szerint Jahja elkészítette a hagyatéki deftert, és jelentésével együtt elküldte Isztambulba. E dokumentumokkal együtt érkezett a fővárosba Üvejsz családjának (közte unokájának, Mehmed pasa fiának) és háznépének kérelme, hogy a hagyatékkal együtt békével „otthonukba [*sılalarına*] távozhassanak” (az utóbbin minden valószínűség szerint Ajdin tartományt, Tire és Güzelhiszar környékét értették). A szultán láthatólag nem akarta bántani meghitt emberének családját, s mivel a beérkezett iratok azt a benyomást keltették, hogy az ügy teljesen rendben van, helybenhagyta a folyamodványt. Utasította a kádít és a defterdárt, hogy a vallásjogi előírások szerint az utolsó szögig osszák fel a vagyont az örökösök között (csupán azokat a lovakat vegyék el, amelyeket még Üvejsz indított útnak Isztambulba a szultán számára), aztán úti szükségleteikről gondoskodva bocsássák el őket, akár tengeren, akár szárazon kívánják Egyiptomot elhagyni.¹⁵⁹

A család és a kíséret fellélegzett, a következő hetekben felszabadultan csomagoltak, készülődtek az utazásra. Eközben a szultáni tanács mindössze egyszer foglalkozott Üvejsz hagyatékával: még egyszer megparancsolta a kádinak és a defterdárnak, hogy a pasa által Isztambulba küldött, de halála miatt visszafordított lovakat a rájuk vonatkozó jegyzékkel együtt haladéktalanul indítsák útnak.¹⁶⁰ Az örökösök éppen azon voltak, hogy hajóra szálljanak, amikor beütött a ménkű. Néhány „jóakarátú” ember (hogy kik, nem tudjuk) időközben arról értesítette a szultáni tanácsot, hogy az utolsó, zűrzavaros napokban egyesek hozzányúltak Üvejsz kincstárához, és Jahja deftere feltehetőleg nem hiteles. A hírek hallatán a szultán jóindulata elpárolgott, aminek ékes jele, hogy a szultáni tanács

157 MDZ 5, 175/48.

158 MAD 374, 2, 10.: a halál napja redzseb 5. (ápr. 29.); uo., 26.: redzseb 6. (ápr. 30.)

159 MDZ 5, 175/48. (1591. máj. 22.) A rendeletből az új, még messze távol lévő beglerbég is kapott másolatot.

160 MD 67, 349/130. (1591. jún. 1.)

július közepén nem kevesebb, mint nyolc rendeletet bocsátott ki Üvejsz hagyatékával kapcsolatban.

Az uralkodó haragját az váltotta ki, hogy megtudta: Üvejsz a lázadóktól félve Behrám kethüdát és Pijále nevű kincstárnokát kincsházába küldte, hogy dugjanak el bizonyos mennyiségű aranyat. Igaz, ezután odahívatta a muhafaza bégeket és a defterdárt, de miközben ő a már említett réten tartózkodott, Behrámék újfent a kincstárba mentek, és aranyat rejtettek el. Ez elég volt ahhoz, hogy májusi döntését megmásítva, a szultán gályával sietve Egyiptomba menesse Pir Ali csauszt, korábbi dzsiddai adóbérlőt, hogy minden részletre, minden érintettre kiterjedő, nyíltan és titkos eszközökkel egyaránt folytatandó vizsgálattal tárja fel az igazságot, s keresse meg az elrejtett értékeket, azokat is, amelyeket esetleg elástak. A felderítésben együttműködőknek jutalmat, a tagadóknak példás büntetést helyezett kilátásba.¹⁶¹ A pusztá gyanú alapján a szultán habozás nélkül elhatározta, hogy a hagyatékot lefoglaltatja, és Pir Alival – a rokonsággal és Üvejsz embereivel együtt – a fővárosba szállíttatja.¹⁶² A veszélyes vízi úton Pir Ali kíséretére a rodoszi és a damiettai béget jelölték ki. Az előbbi Alexandriáig és a visszaúton Rodoszra tartozott vele hajózni, az utóbbi Alexandriától Isztambulig, s a csomagok egy részét is be kellett rakodnia, ha az nem fért volna Pir Ali gályájára.¹⁶³ Pir Alinak ezenkívül azt is meghagyták, hogy akár a kikötőkben, akár másutt kutassa fel és vitesse hajójára Üvejsz hozzátartozóit, ha azok időközben eltávoztak volna (a jelek szerint ez a feltételezés téves volt).¹⁶⁴

Miközben az udvarban ezeket az intézkedéseket hozták, a helyszínen tartózkodó főhivatalnokoknak, Hafiz Ahmed beglerbégnak, Jahja defterdárnak és Mehmed kádinak is szigorúan megparancsolták, hogy kapcsolódjanak be a vizsgálatba. Az illetők egyébként már ezt megelőzőleg tettek lépéseket, és több mindent derítettek ki a vagyonról. Július közepén összesen mintegy 40 000 aranyra számítottak: 21 000-et Üvejsz kethüdájánál, Behrámnál, 14 000-et a néhai pasa kincstárában talált a defterdár, 5000 aranyat pedig annak a borsnak az árából vártak, amellyel állítólag egy Südzsá nevű kereskedő tartozott Üvejsznek. Jahja defterdárt egyébként keményen leteremtették, mert a kethüdától elszedett 21 000 aranyat az államénak nyilvánította, és betette az egyiptomi kincstárba. A szultán azonban (mint az első részben láttuk, nem példátlan módon) ezt is magának követelte, és ellentmondást nem tűrve jelentette ki: a pénz biztosan Üvejszé volt, a defterdár tehát vegye ki a kasszából, és adja át Pir Alinak. Nyomatékkal megfenyegette, hogy kárpótlást fog fizetni, ha továbbra sem kerül elő semmi Üvejsz embereitől.¹⁶⁵

161 MD 67, 374/141. (1591. júl. 14.): az egyiptomi beglerbégnak.

162 MD 67, 370/140. (1591. júl. 14.): az egyiptomi beglerbégnak.

163 Uo.; MD 67, 371/140., 373/140., 375/141. (1591. júl. 14.): sorrendben Pir Ali csausznak, a rodoszi bégnak, a dimjati bégnak.

164 MD 67, 371/140.

165 MD 67, 372/140. (1591. júl. 14.): az egyiptomi defterdárnak.

1591. július 15-én hosszú parancsot írtak az egyiptomi kormányzónak a szultán sajátkezű levelével (*hatt-i hümayun*) megerősítve, amelyben minden eddiginél részletesebben magyarázták el az udvar álláspontját, fogalmazták meg az elvárásokat és írták elő a teendőket. Mivel valóban minden lényeges kérdésre kitértek benne, érdemes egészében idéznünk: „Parancs az egyiptomi beglerbégnek. Korábban nemes parancsot küldtünk, amelyben elrendeltük, hogy az Egyiptom védőjeként elhunyt Üvejsz pasa embereit, holmijaikat és élelmüket senki se akadályozza, térhessenek haza azon az úton, amelyiken nekik tetszik. Jelenleg azonban emberei közül kethüdája, Behrám, régi kethüdája, Szülejmán csausz, a szent városok ellátását szolgáló alapítványok felügyelője, Semszeddin, Sarkijje vilájet adóbérlételeinek számvevője, Mehmed, régebben kincstárnoka, jelenleg udvarnagya, Perviz, szintén régebbi kincstárnoka, a másik Perviz, korábban kincstárának írnoka, Mehmed, istállómestere, Kabil olyan régi, hű szolgálói az említett [Üvejsz]nek, akik behatóan ismerik vagyoni helyzetét; ezért a magasságos udvar csauszai közül Pir Ali csauszt küldtük ki, hogy [Üvejsz] kethüdájától hiánytalanul kérje be mindazokat a deftereket – mind az [Üvejsz] saját keze által írtakat, mind azokat, amelyek a kincstárában található –, amelyek a nevezett részéről Egyiptomba érkezésétől fogva behajtott és elköltött összegeket tartalmaznak; hogy mindenestől elvegye és lefoglalja a halálakor kincstárában készpénzben fellelt 14 000 aranyat [*filori*], a kincstárán kívül, kethüdája kezében talált és a defterdár által lefoglalt 21 000 aranyat [*altun*] és a bors árából a Südzsa nevű kereskedőnél lévő 5000 aranyat, vagyis összesen 40 000 aranyat; hogy ezenkívül egyenként kérdezzen ki minden olyan *kult* és bizalmi embert, akit a nevezett akár az udvarában, akár vidéken az adóbehajtásban vagy a kiadások intézésére alkalmazott, s aszerint, ahogy azok hírekkel szolgálnak, mindent a maga helyén a legaprólékosabban vizsgáljon ki, a napvilágra kerülő készpénzt, ingóságot és holmit mindenestől kobozza el, és családjával és háznépével együtt hozza be boldogságos küszöbömhöz. Megparancsolom, hogy amint [Pir Ali] megérkezik, ebben az ügyben teljes gondossággal járj el. A nevezetteket egyenként hozasd elő, és tudjad ki tőlük – akár titokban, akár nyíltan, bátorító rábeszéléssel vagy fenyegetéssel –, hogy mennyi pénze és ingósága volt a nevezettnek, amikor innen Egyiptomba érkezett, s hogy azután mennyi mindent hajtott be halála napjáig. Ténylegesen bármi van is ott, azt anélkül, hogy a legkisebb kétség maradna, a híradásaik alapján mind foglald defterbe, s hiánytalanul, a defterekkel együtt add át a nevezett csausznak és küldd be boldogságos küszöbömhöz.

Mivel felséges tudomásom van arról, hogy a nevezett egész életét főhivatásokban [*menasib*] töltötte el, és rangbéli társainál több értékkel, holmival és készpénzvagyonnal rendelkezett, az a tény, hogy halálakor a kincstárában 14 000 aranyat találtak, emberei hűtlen kezelésének és az ott jelenlévők kapzsiságának tulajdonítható. Amikor emberei a boldogságos küszöbömhöz érkeznek, ismét egyenként ki lesznek kérdezve, és aki igaz szavakat mond, tiszteletben részesül, aki pedig hűtlenül járt el, példás büntetést fog kapni.

Így hát amennyiben jelentés érkezik arról, hogy arrafelé bárkinél a legkisebb holmi és dolog maradt a nevezettől, azt mind a te gondosságod hiányának

fogjuk betudni. Ennek megfelelően légy résen, az igyekezet dolgában egy percet se vesztegess. Ha a defterdár által elkobzott 21 000 aranyat a kincstárba helyezték, vedd ki onnan, és hiánytalanul add át nevezett csauszomnak. Az említett összeg visszatartására vonatkozóan semmiféle kifogásodat nem hallgatjuk meg, igyekezz mind a 21 000 aranyat, mind a többbit sürgősen boldogságos küszöbömhöz juttatni. Ha cukorból, rizsből és más élelmiszerből bármi előkerülne tőle, rakasd hajókra, és küldd el boldogságos küszöbömhöz. Ha vannak olyan lovai, amelyek illők nagyúri istállóhoz, küldd el boldogságos küszöbömhöz, a többbit pedig egyéb állataival együtt add el, és a bevételt jegyezd be a beküldendő defterbe. Ha Alexandria várában bármilyen, Üvejsz pasa nevére letétbe helyezett holmit, aranyat, akcsét, ezüstöt találnának, s akár a fiáé, akár az embereié lenne, ne törődj vele, az egészet hiánytalanul add át a nevezett [Pir Ali]nak, és küldd be boldogságos küszöbömhöz.”¹⁶⁶

Egy nappal később, 1591. július 16-án a beglerbéget újabb, még szigorúbb hangú rendeletben szólították fel Üvejsz bizalmi embereinek előállítására. Tizenhárom nevet soroltak fel, akiket megkötözve és katonai kísérettel kellett Isztambulba küldenie.¹⁶⁷ Miután az illetők beosztását is megadták, nevük és tisztük előszámlálásával némi képet nyerhetünk arról, milyen apparátussal dolgozott egy egyiptomi beglerbég (illetve általánosabban: egy ilyen magas rangú oszmán államférfi): Behrám (*kethüda*: általános helyettes), Szülejmán csausz (korábbi *kethüda*), Semszeddin (*deşise nazırı*: a szent városok ellátását szolgáló alapítványok felügyelője),¹⁶⁸ Pijále (*kapucılar kethüdası*: a kapuőrök parancsnoka), Perviz (*kapuci başı*: udvarnagy), Halil (másik *kapuci başı*), Kabil (*mirahor*: istállómaster), Pijále (*ruznameci*: könyvelő, a napi bevételek és kiadások regisztrátora), Mehmed (*hazine katibi*: a kincstár írnoka),¹⁶⁹ Mehmed (*Şarkijje mukataacısı*: Sarkijje vilájet adóbérleteinek számvevője), Perviz (*hazinedar*: kincstárnok), Ikbál (*kapu ağası*: a palota [egyik] főnöke), Haszán (másik *kapu ağası*). Az Üvejsz hagyatékáról készült jegyzékekben további három, közeli emberét nevezték meg: Haszánt, korábbi *kethüdáját*, Mehmedet, korábbi istállómasterét és Rüsztlem agát, újabb udvarnagyát.¹⁷⁰ A közvetlen egyiptomi udvartartáson túl lecsaptak más, vele kapcsolatban álló, fontos személyiségekre is. Ahogy már említettem, elődje, Szinán pasa az előző években folyamatosan, de szerény sikerrel intrikált ellene, ám Üvejsz halála után mindjárt több hitelt adtak szavainak. 1591 nyarán sikerült lefogatnia Üvejsz portai ügyvivőjét, Ali csauszt, és számadásra kényszerítette a tőle állítólag jogtalanul elszedett értékekről (ennek eredményéről nincs információ).¹⁷¹ Nem került el az elszámoltatást a fiú, Mehmed pasa sem. 1591

166 MD 67, 377/142.

167 MDZ 5, 255/88.

168 A rendeletben a názirt Ahmednek mondják, de mind az előző utasításban, mind a hagyatéki defterben Semszeddin szerepel, ezért utóbbira helyesbítettem.

169 Az előző rendeletben „korábbi”, a júl. 16-aiban „jelenlegi” írnoknak nevezik.

170 MAD 374, 2., 20.

171 Selânikî I. 242.

augusztusában elmozdították a tripoliszi beglerbégségből, és utódjának meghagyták, hogy gályáival és embereivel együtt küldje be Isztambulba.¹⁷² Igaz, Mehmed nem sietett eleget tenni a hívó szónak, mert még a következő év márciusában is sürgetni kellett a tripoliszi pasát és kádít, hogy indítsák végre útnak.¹⁷³

Attól a pillanattól fogva tehát, hogy az uralkodó a vagyon elvételéről döntött, nagyjából ugyanazokat a szempontokat érvényesítette, amelyekkel fentebb, a konfiskációról szóló általános részben már találkoztunk. Murád szultán ezúttal is főleg a készpénzre és az isztambuli szerájban hasznosítható, értékes állatokra és nyersanyagokra vetett szemet, ezek beszállítását rendelte el. Külön figyelmet érdemel a vizsgálódás legfontosabb indítéka: Isztambulban egyszerűen nem akarták elhinni, hogy egy ilyen kaliberű, kivételes lehetőségeket kapott, egész életében „főhivatalokat” viselő „igazi oszmán” ennyire szerény vagyont hagyott volna hátra. A kezdeti jóindulattól a letartóztatásokig vezető út egyértelműen arról tanúskodik, hogy a szultán egy dolgot nem bocsátott meg „szolgáinak”: ha anyagi ügyekben félre akarták vezetni. Így miután megérkezett (valószínűleg augusztus közepe tájt) Egyiptomba Pir Ali csasz vizsgálóbiztos, segítőivel: két isztambuli kapudzsival, Alival és Jakubbal, Jahja defterdárral, Mehmed kádival, Szinán és Ibrahim egyiptomi szandzsákbéggel (utóbbi a kádiaszker képviselőjében) és másokkal, a beglerbég felügyelete mellett könyörtelenül felkutatott, lefoglalt vagy értékesített minden elérhető jószágot, nem kímélve az elvileg vétlen fiú, Mehmed pasa ingóságait sem.

A vizsgálatot 1591. október végére fejezték be, s eredményeit három, egybekötött ún. „hagyatéki defterben” (*muhallefat defteri*) foglalták össze, amelyeket kivétel nélkül Mehmed egyiptomi kádi jegyzett le és hitelesített. A gondos vizsgálatnak és ügyintézésnek köszönhetően a július közepéig fellelt értéket sikerült valamelyest feljebb tornáztatni, bizonyos tételeket pedig pontosítani. Erre javarészt az adott lehetőséget, hogy eladták Üvejsz állatait, behajtották összes kintlévőségét, és rátették a kezüket az Alexandria várában letétbe helyezett javakra. A hagyatékot végül három nagyobb egységbe rendezték. Az elsőbe kerültek a készpénzbevételek, a másodikba a szövetek, ruhák, fegyverek, lószerszámok és egyéb ingóságok, a harmadikban pedig – részletezve, bővebben kibontva az első rész vonatkozó tételét – az eladott lovak, tevék és öszvérek tételes felsorolása található, valamint az értük befolyt pénzből folyósított költségek kimutatása.¹⁷⁴ Az alábbiakban, amikor a vagyont ismertetem, a jobb áttekinthetőség érdekében csak részben követem a defter rendszerét, s a különféle pénzeket, amelyek közt leggyakrabban a *para* fordul elő, mindenütt aranyra (*sikke*) számítottam át. A hagyaték tehát – az apró részleteket mellőzve – a következőkből tevődött össze.

172 Selânikî I. 249.; MD 68, 36/21., 37/21. (1591. szept. 3.), MD 73, 686/306. (1591. okt. 2.)

173 MD 67, 524/210. (1592. márc. 15–márc. 24.)

174 BOA MAD 374. A defter 35 számozott lapból áll. Címe: *Merhum Üveys paşanun zabt olunan muhallefatı defteridir* (A boldogult Üvejsz pasa elkobzott hagyatékának deftere; uo. 1.). A készpénzről készült kimutatás: uo. 2–3., 6. Az ingóságok (*esbab*): uo. 9–21. Az eladott állatok listája: uo. 26–30. A költségek részletezése: uo. 4–5., 30–35. (a vizsgálóbiztos érkezése előtti kiadásokat csekély eltérésekkel kétszer is elszámolták: uo. 4–5., ill. 32–34.)

KÉSZPÉNZ

I. Teljes összeg		63 655
A. A háremben, egy ládában talált készpénz:		20 578
1. Ebből arany:	16 545	
2. Egyéb (para, gurus, korona, szelimi, gavuri, oszmáni stb.):	4 033	
B. A lefoglalók által behajtott érték:		20 392
1. Az Üvejsz által Semszeddin názirnál letétbe helyezett pénz	4 990	
2. Az Üvejsz által Oszmán mirlivánál letétbe helyezett pénz	5 000	
3. Üvejsz háreméből, Haszán korábbi kethüdától	3 002	
4. Üvejsz háreméből, Davud agától	2 998	
5. Haszán korábbi kethüdától, azon ezüstrudak és sahik árából, amelyeket Mehmed pasa, Üvejsz fia helyezett letétbe Alexandria várában	2 942,5	
6. Mehmed korábbi istállómestertől az a pénz, amely az Üvejsz által Isztambulba indított lovakra adott költségből maradt	490	
7. Behrám kethüdától, a költségekre adott és megmaradt pénzből	924	
8. A különféle pénzek átváltásából és némi rossz minőségű ezüst újraveréséből adódó haszon	39,4	
[1–8. összesen		20 386] ¹⁷⁵
C. Különféle pénzek, fémrudak és egy eltört gyűrű beváltásából		1 851
D. Állatok eladásából és a bors hátralékából		11 458,5
1. 102 ló, 201 teve, 5 öszvér és néhány istállótartozék árából	10 371	
2. Hodzsa Nureddin Südzsától, az Üvejsztől vett bors árának hátralékaként	1 087,5	
E. Emir Ömertől, a buhejrai vilájet adóbérlőjétől <i>bedel-i akçe</i> címén, amelyet Üvejsznek fizetett, de amelyet tartozásai fejében lefoglalt az egyiptomi defterdár, s ezért most újra behajtották tőle		9 375
II. Kiadások		5 115
A. Az állatok eladásával, tartásával, a lovászok, tehahajcsárok, nyergesek bérével, az Üvejsz meggyászolásával kapcsolatos költségek, amelyek Pir Ali vizsgálóbiztos érkezése előtt keletkeztek	3 403	

175 A felsorolt tételek ennyit adnak ki, azaz hat arannyal kevesebbet, mint a defter szerint.

B. Az állatok eladásával, tartásával, a lovászok, tehahajcsárok és nyergesek bérével, 27 paripa és kíséroiik, valamint Üvejsz hagyatékának Isztambulba küldésével kapcsolatos költségek, amelyek Pir Ali vizsgáló biztos érkezése után keletkeztek	1 712	
III. Az Isztambulba küldött összeg		58 540
Ebből arany	41 587	
(4 ládában 40 000, egy kisebb, gurusnak való ládában 1587 arany és 1000 gurus vegyesen)		
Ebből gurus: 26 081 db, aranyban:	16 953	
(14 ládában)		

INGÓSÁGOK

- I. 24 ládányi (*sandık*; 23 rúmi bőrrel behúzza, 1 elegáns fehér) tárgy, értékük nincs feljegyezve: különféle, drágább és olcsóbb szövetek, kelmék, vásznak, selymek, ruhadarabok, köpenyek, bélések, takarók, imaszőnyegek, turbánok, övek, kendők, batyukendők, szalvéták, törülközők, fürdőkendők, kupák, tegezok, kengyelek, írószerszámok, szórmedarabok, néhány óra, karvédők, tokok, lószerszámok és -díszek, nyergok, több ládában összesen 165 db könyv (köztiük számos Korán-példány), az utolsó, elegáns ládában 90 db kínai csésze
- II. 1 ládányi bőrbe kötött defter és különféle iratok (lepecsételve Behrám kethüdának adták át)
- III. 12 nagyméretű zsákban (*cualih-hane*)¹⁷⁶ különféle tárgyak, értékük nincs feljegyezve: íjak, kulcsok, zászlók, zászlócsúcsok, turbánok, fovegek, tollforgó, szövetek, nadrágok, batyukendők, köpönyegek, mellények, szórmedék, sátrak, nyereg, lószerszámok, serlegek, egy Korán-példány
- IV. 1 kosárban (*sebet*): különféle illatszerek és egy gyöngyházberakásos ládikó
- V. 30 ládányi „fegyverszertár” (*sanadık-i cebehane*), a 30 ládából 20 db Üvejsz fiáé, Mehmed pasáé volt; a tárgyak értéke nincs feljegyezve: vértok, török, lándzsavas, kések, kardok, kulacs, sisakok, lófarkas zászlók, egyéb zászlók és lobogók, karvértok, puskák, lódíszek és -szerszámok, nyergok, vértok és páncélok, pajzsok, különféle hangszerek, íjak, tegezok
- VI. 34 csomóban vagy bálában (*der denk*) különféle tárgyak, értékük nincs feljegyezve: takarók, szőnyegek, mindenféle sátrak, árnyékfogók, posztók, zablák
- VII. 2 zsákban (*cuval*), értékük nincs feljegyezve: sátor és sátortartozékok
- VIII. Külön 8 tételben (nem jelezve, hogy mibe rakták őket): szőnyegek, sátorrudak és -tartozékok, takarók
- IX. 2 elegáns, fehér ládában: drágakővel és gyöngyházzal berakott fegyverek, értékük nincs feljegyezve (egy ékköves pajzs Mehmed pasáé, Üvejsz fiáé volt): kardhüvely, kardöv, tegezok, pajzsok

176 Ezt a két tagból álló, írásképe alapján a fenti formában is olvasható (vagy hozzá hasonló) szót egyetlen szótárban sem találtam meg; ha fejtésem helytálló, akkor a *cualih* (ejtsd: dzsuválih) a *cualik* (zsák) szó kemény h-val írt változata, összekapcsolva a *hane* (ház) szóval.

ÁLLATOK

I. Ló: összesen 128 db

1. Közvetlenül Üvejsz halála után eladtak 54-et, értékük:	2 237,7
2. Pir Ali biztos érkezése után eladtak 48-at, értékük:	4 259,5
3. A Portára indítottak, visszafordítottak, majd Antálián keresztül ismét Isztambulba küldtek 27 paripát (értékük nincs feljegyezve)	
4. 1 ló egy Arszlán nevű emberé volt, tévedésből azt is eladták, de árát később megtérítették neki	

II. Teve: összesen 201 db

1. Közvetlenül Üvejsz halála után eladták mind, értékük:	3 706

III. Öszvér: összesen 5 db

1. Pir Ali biztos érkezése után adták el mind, értékük:	132,5

Ennyit találtak a vizsgálódók, de nem mondható, hogy mindent megtaláltak vagy pontosan felértékeltek volna. Ahogy a fenti listából láthattuk, az ingóságok és a fegyverek értékét nem tüntették fel. (Az eljárás oka valószínűleg abban keresendő, hogy a szultán úgy, ahogy volt, igényt tartott mindenre.) Aztán egészen nyilvánvaló, hogy bizonyos dolgok nem szerepelnek a mégoly gondos nyomozás után összeállított kimutatásban sem. Kíváncsiak lennénk például Üvejsz alapítványaira, hiszen bizonyosra vehető, hogy a többi előkelőhöz hasonlóan ő sem mondott le a vagyonmentésnek erről a formájáról.¹⁷⁷ Az sem hihető, hogy egy ilyen nagyúrnak ne lettek volna rabszolgái, mégpedig nagy számban, a hagyatéki defterben viszont egy szót sem vesztegetnek rájuk. Ószintén szólva az ingóságok lajstroma is hiányérzetet kelt, hiszen ha ebből indulnánk ki, el kellene fogadnunk, hogy Üvejsz annyi ruhával és lábbelivel sem rendelkezett, amivel tisztességesen felöltözködjék. Nem említenek egyetlen konyhai eszközt sem, amiből nyilván elhamarkodott lenne arra következtetni, hogy Üvejsz házában nem főztek. Roppant szegényesnek tűnnek a pasa hadi eszközei (alig van köztük kard, a pusák száma összesen 15), s még inkább annak, ha felidézzük, hogy 20 ládányi *cebehane* valójában nem is tőle, hanem a fiától származott át a kincstárra. Ismerve az oszmán előkelők vonzódását a drágaságokhoz, ékkövekhez, egyáltalán a teauráláshoz, nem könnyű fenntartás nélkül elfogadni, hogy csupán két drágaköves pajzs és néhány tegez maradt Üvejsz után a tárgyaknak ebből a neméből. Feltűnő az élelmiszerek és a takarmány teljes hiánya, jóllehet a defterben találni utalásokat Üvejsz árpavásárlásaira.

A sok-sok hiány magyarázatára többféle feltevést is megkockáztathatnánk, de egyiknek sincs sok értelme. A rokonoknak biztosan sikerült idejében eldugni

¹⁷⁷ Mindössze annyit tudunk Evliya Çelebitől, hogy még pályája elején (1568/1569-ben) szülővárosában kupolás, kőmináretes dzsámit és ólomtetővel borított medreszét építtetett márványmedencével és csorgókúttal; *Mehmet Fuat Köprülüzade: XVInci asır sonuna kadar Türk sařairleri. Istanbul, 1930. 20.*

ezt-azt, ahogy a háznép is széjjelhordhatott sok mindent.¹⁷⁸ Így az is lehet, hogy a vizsgálat idején ennél pontosabb leltárral már tényleg nem szolgálhattak (kivéve talán a rabokat). Erre utal, hogy a későbbiekben mindössze egyetlen nyoma van olyan értéknek, amely a néhai Üvejsztől került elő. A következő év (1592) március közepén kétszer is felszólították Szinán pasát, a letett nagyvezírt, hogy fizesse be a kincstárnak azt a 18 000 (a másik rendelet szerint 19 000) aranyat, amelyet egyiptomi vallási alapítványa számára vett kölcsön Üvejsztől (erről a „kényszerkölcsönről” fentebb már esett szó). Bár a pasa szeretett volna haladékokat kapni, a szultán kategorikusan kijelentette: Üvejsz hagyatékát lefoglalták, mert elszámolnivalója volt a kincstárral, így Szinán csak egyet tehet: vagy befizeti a szóban forgó összeget, vagy eladja egyiptomi alapítványát, amelynek építkezésére a kölcsönt fordította.¹⁷⁹ Ha feltesszük, hogy a Szinántól visszakövetelt pénzt az udvar hamarosan bekasszírozta, akkor a fenti kimutatást 18–19 000 arannyal kiegészíthetjük, s így az Üvejsztől származó készpénz összege 76 540 vagy 77 540 aranyra emelkedik. S ha mégis vállalkozva lehetetlenre, a pénzbeli ellenérték nélkül felsorolt javakat összesen mintegy 20 000 aranyra becsüljük, akkor az egyiptomi kormányzóként elhalt Üvejsz pasa megmaradt vagyonát durván 100 000 aranyra taksálhatjuk.

*

Hogy ezt az összeget valóságos jelentőségének megfelelően értékelhessük, befejezésül nem árt számba vennünk Üvejsz pasa pályájának néhány jellegzetességét. Üvejsz többféle értelemben is *homo novus*nak, egy feltörekvő réteg kiemelkedő képviselőjének számított az oszmán előkelők világában. Ezek az emberek nem katonának készültek, hanem medreszékben, majd kádihivatalokban szereztek tudományos és pénzügyi ismereteiket. Az állandósuló pénzügyi válság közepette óriási kereslet támadt szakértelmük iránt, így dacára annak, hogy a hagyományos értékrenddel élesen ellenkezett, egyre-másra emelték őket defterdári posztokra, onnan pedig szandzsákbégi és beglerbégi beosztásokba.¹⁸⁰ Üvejsz élete szinte modellszerűen szemlélteti ezeket az új karrierlehetőségeket. Már apja kádi és pénzügyes volt egyszerre, igaz, még csak helyi szinten, Üvejsz azonban tehetsége révén szinte mindent elért, amit egy ilyen (nem palota) háttérű ember egyáltalán elérhetett. Nem maradt el tőle fivére, Ramazán sem (harmadik testvérük, Haszán viszont megmaradt a kádíságnál). Ramazán 1586-tól 1595-ben bekövetkezett haláláig volt aleppói defterdár, fődefterdár Isztambulban,

178 Ahogy az a fentebb említett Dogandzi Mehmed pasa halálakor történt, amikor a kincstárának apródjait tanító Mehmed több értékes handsárt és egyéb drágaságokat vett magához. A dologra úgy derült fény, hogy a „tettes” utóbb meggondolatlanul elfecsegte egy albániai kádinak. MD 66, 177/83. (1589. dec. 5.)

179 MD 67, 515/208., 516/208. (1592. márc. 5–márc. 14. között.)

180 K. *Röhrborn*: Untersuchungen i. m. 144–149., főleg: 148.

Mehmed herceg nevelője, kaffai és karamáni beglerbég.¹⁸¹ Az új korszak feltörekvő „pénzügyeseihez” tartoztak, akik előtt megnyílt a világ, és a korábban politikai okokból korlátozott, most azonban rendkívüli fontossá váló pályán hirtelen szárnyalni kezdtek. Ha egy pillanatra visszaidézzük a fentebb elemzett hagyatékot, annak is a fegyverekre vonatkozó fejezetét, egyáltalán nem egy „igazi” katona képe bontakozik ki belőle. A Südzsa kereskedővel kapcsolatos ügylet pedig egyenesen arra mutat, hogy „katonai” pozícióját kihasználva Üvejsz bekapcsolódott a távolsági kereskedelem egyik legnagyobb hasznot hajtó árujának, a borsnak a forgalmazásába, mintegy megelőlegezve a későbbi vállalkozó államférfiak típusát.¹⁸² Hagyatékának rengeteg indiai eredetű darabja, szövete, kelméje alapján nem zárható ki részvétele a textilvereskedelemben sem, bár ez nem több pusztá feltételezésnél.

Üvejsz *homo novus* volt azért is, mert a katonai főhivatalok (különösen a vezíri, nagyvezíri posztok és a beglerbégiségek) az elmúlt másfél évszázadban jobbára a rab eredetű kádereknek voltak fenntartva, s azokat, akik a finánc-bürokrácia csúcsait ostromolták, általában legfeljebb szandzsákbégeknek nevezték ki. A török és szabad muszlim származásúak ennél fogva vagy megrekedtek az államigazgatás második vonalában, vagy a vallásjogi szférában és az oktatásban helyezkedtek el. Üvejsz és sorstársai most két akadályt törtek át egyszerre: a válásjog embereiként magas rangú pénzügyéreké léptek elő, s mindezt úgy tették, hogy nem voltak a szó eredeti értelmében a szultán *kuljai*. Ahogy azonban szakértelmük és tehetségük révén bebocsáttatást nyertek a legfelső körökbe, törökségük és szabadságuk mit sem számított többé. Gyakorlatilag ugyanolyan *kullá* váltak, mint a háremiskola neveltjei, és sem személyükben, sem vagyonukban nem élveztek nagyobb biztonságot. Éppen ezért a magam részéről megalapozatlannak tartom Röhrborn véleményét, aki a pénzügyi bürokrácia 16. század végi megerősödését a török elem előretöréseként, emancipációs mozgalmaként fogta fel.¹⁸³ Üvejsz példája ugyancsak ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Mélyről indult és gyorsan emelkedett, de aztán éppen olyan játékszabályok vonatkoztak rá, mint akármelyik bosnyák vagy albán származású oszmánlira, s nem véletlen, hogy hozzájuk hasonlóan végezte. Nagy ügyességgel összeharácsolt vagyona java részét már halála előtt elköltötte arra, hogy a felszínen maradhasson. Innen nézve egyébként a 100 000 arany értékű hagyaték egyáltalán nem rossz eredmény, különösen, hogy ennél jóval többet megtakaríthatott volna, ha balszerencséjére nem kell magára vállalnia a tripoliszi hadjárat kiadásait.

A fentiek mellett Üvejsz új ember volt abban az értelemben is, hogy sok rangbéli társához hasonlóan próbált tudatosan „megágyazni” az utódoknak és a rokonoknak a családi folyamatosság megőrzése érdekében. A tipikus oszmán ál-

181 Selânikî I. 167., 181., 197., 286., 316–317., 319., 357., II. 456.

182 *Ibrahim Metin Kunt: Derviş Mehmed Paşa, vezir and Entrepreneur: a Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice. Turcica 9/1(1977) 197–214.*

183 *Klaus Röhrborn: Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert). Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 122(1972) 132–137.*

lamférfi a század vége előtt egy találó korabeli megfogalmazás szerint a csigához hasonlított, aki „a fején hordta a házát”, és mit sem törődött utódaival.¹⁸⁴ Az 1580-as évektől azonban a jelennek élő oszmánlik közül egyre többen fogtak hozzá a jövő építéséhez, elsősorban széles körű családi kapcsolatok kialakítása, a következő generáció pályára állítása és anyagi lehetőségekhez juttatása révén. Ebben a tekintetben Üvejsz abszolút korszerűen gondolkodott, hiszen, mint látuk, elintézte, hogy Mehmed nevű fiát előbb egyiptomi szandzsákbéggé, majd tripoliszi pasává nevezzék ki. Ilyen értelemben nyugodtan hozzáadhatjuk hagyatékához azt a bő 100 000 aranyat, amelyet a tripoliszi lázadás leverésére költött, hiszen azt voltaképpen már a fia karrierjébe fektette be. Igaz, Üvejsz halála és konfiskációja – ahogy az lenni szokott – Mehmed bukását is magával hozta, de úgy látszik, volt annyi félretett pénze és tehetsége, hogy átvészelve a legnehezebb időszakot (az isztambuli vizsgálatot), és visszakapaszkodjék az elitek elitjébe. 1595-ben temesvári beglerbékként tűnik fel,¹⁸⁵ majd a századfordulótól olyan tevékenységre adta a fejét, amelyre apja révén szinte predesztinálva volt: évekig, egészen 1606-ban bekövetkezett haláláig több nyugat-anatóliai (az ajdini, a szaruháni, a kareszi) szandzsák központi adóbehajtójaként (*muhasıl-i emval*) működött, nagyon hatékonyan és sikeresen. Hatalmas gazdagságra tett szert, élete végén vezírséget kapott.¹⁸⁶ Kincseit és hagyatékát ugyanúgy elkobozták, mint apját,¹⁸⁷ ennek ellenére az ő – Üvejsz-pasazáde néven ismert – fia a 17. század negyvenes éveiben Algéria beglerbége tudott lenni.¹⁸⁸ A család tehát legalább három generáción át megkapaszkodott az elit legfelső köreiben, amihez a kezdő és döntő lépéseket Üvejsz pasa tette meg.

Epilógus

A kutatói vakszerencse ezúttal arról is gondoskodott, hogy Üvejsz pasa vagyonának története csattanóval záródjék. A szultán elszedetett ugyan az örökösöktől minden mozdíthatót, de egy felsőbb akarat megakadályozta abban, hogy élvezetét lelhesse bennük. Történt ugyanis, hogy a huszonzét paripát kivéve, amelyet külön hajón szállítottak Antáliáig, s onnan szárazföldi úton hajtottak a fővárosba, a parancs szerint minden értéket és holmit Pir Ali gályájára hordtak, amely a következő (1592.) év januárjában kifutott Alexandria kikötőjéből. Már a görög szigetvilág vizeit szelte, amikor „a magasságos Allah akaratából a tengeren el-lenszél támadt, az Andira [Androsz] nevű sziget közelében a nevezett hajó darabokra tört, s az említett [Üvejsz pasa] rajta lévő vagyonát és holmiját a mondott

184 *M. P. Pedani*: i. m. 30.

185 *Dávid G.*: i. m. 248.

186 Selânikî II. 511., 784., 821., 860.; *M. F. Köprülüzade*: i. m. 18–19.; *Çağatay Uluçay*: Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri. İstanbul, 1944. 190.

187 *C. Orhonlu*: Telhîsler i. m. 110–111.: 136. sz.

188 *M. Süreyya*: i. m. III. 1030., IV. 1646.

sziget hitetlen lakosai széjjelhordták”. A szultáni tanács ezért megparancsolta az androszi kádinak és az anabolui flottaparancsnoknak, hogy a hagyatéki jegyzék alapján gyűjtsék be az elrabolt javakat, és adják át Üvejsz embereinek.¹⁸⁹

Annyi bizonyos, hogy a hagyatéki defter a hányattatások után megérkezett Isztambulba, de hogy a benne összeírt javakkal mi lett, arról nem maradt fenn híradás. Elképzelhető, hogy a padisah még hónapok múltán is boldogtalanul lapozgatta a defter lapjait, keserűen átkozva balsorsát, amiért megfosztotta őt attól, hogy elgyönyörködhessek Üvejsz, néhai bizalmasa sárga arányaiban és finom holmijaiban.

PÁL FODOR

THE BEQUEST OF ÜVEYS PASHA.

FISCAL POLICIES, CONFISCATION AND THE OTTOMAN RULING ÉLITE AT THE END OF THE SIXTEENTH CENTURY

This study forms part of a broader investigation into the transformation of the Ottoman fiscal administration at the end of the sixteenth century. Due to the incessant and expensive campaigns, the changes in the manner of conducting war and the ensuing transformation of the Ottoman military machine, the Ottoman state's financial position had considerably worsened by the mid-1580's. In order to be able to pay the ever increasing number of mercenary troops, the state was in constant search of cash and gradually introduced new methods of raising revenue. Under these circumstances the policy of confiscating the wealth of high dignitaries, after their dismissal or during their tenure, became a general practice under Sultan Murad III (1574–1595). The first part of the study describes the social fabric which made possible this practice, the reaction of the élite, the main types of confiscation (emphasising the arbitrary and occasional character of the related decisions), the procedure of seizing goods (there were differences between the capital and the provinces), and the destination of the extracted money and property (since no established rules existed, assets could be transmitted either to the state treasury or to the sultan's own treasury and they could be spent either by the state or by the palace). Finally, a shorter chapter analyses the size of some *grandees'* wealth, underlining the enormous differences between the financial situation of the top élite and the second-class military and state administrators.

The second part of the article considers the career of Üveys pasha and the confiscation of his assets after his death in 1591. This chapter is based on the orders of the imperial council and the register of the pasha's forfeited inheritance (preserved in the Prime Ministry Archive in Istanbul, section *Maliyeden Müdevver*, 374). Üveys pasha was a confidant of Sultan Murad III, ranked among the highest dignitaries of the realm (he was chief director of the treasury, provincial governor in Buda, Damascus etc.), and died as governor of Egypt. During his tenures of office he accumulated a

189 MD 69, 71/37. (1592. febr. 14.) Ezekben a napokban több gálya szenvedett hajótörést errefelé, köztük Szádeddin hodzsáé, aki egyebek között 14, Egyiptomból hozatott könyvét veszítette el; ld. MD 69, 285/143., 294/147., 304/153. (mindhárom 1592. febr. 16.), 344/171. (1592. febr. 4.)

large fortune that diminished considerably towards the end of his life because he had to spend a great deal of money in order to keep his post. Yet, the emissaries of the court found various coins worth 63,655 golden ducats in his bequest (after costs had been deducted 58,540 golden ducats remained) as well as movables, the value of which was not given in the register. Taking all the listed and supposedly hidden goods into account, the value of the fortune left by him can be put at about 100,000 ducats. This may be considered as substantial “achievement” for a *homo novus* like Üveys pasha. Unlike the typical statesmen of earlier periods, he was not of slave origin, but came from a Muslim-Turkish milieu. He based his military career on his financial expertise rather than his military abilities, and, in spite of the confiscation, he succeeded in creating a solid social and material background that enabled the following two generations of his family to retain their position within the ruling élite.